

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

KAZAKİSTAN'DA İLMİHAL GELENEĞİNİN GELİŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

YRD. DOÇ. DR. NECMEDDİN GÜNEY

HAZIRLAYAN

İSLAMBEK SHAPENOV

KONYA- 2017

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	İSLAMBЕК SHAPENOV		
	Numarası	148106011160		
	AnaBilim/ Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	KAZAKİSTAN'DA İLMİHAL GELENEĞİNİN GELİŞİMİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Islambek Shapenov

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	İSLAMBEK SHAPENOV
	Numarası	148106011160
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / İSLAM HUKUKU
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY
	Tezin Adı	KAZAKİSTAN'DA İLMİHAL GELENEĞİNİN GELİŞİMİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **KAZAKİSTAN'DA İLMİHAL GELENEĞİNİN GELİŞİMİ** başlıklı bu çalışma 29/12/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Yrd. Doç. Dr.	Necmeddin GÜNEY	
2	Prof. Dr.	Halit ÇALIŞ	
3	Doç. Dr.	Necmettin KIZILKAYA	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	İSLAMBЕК SHAPENOV			
	Numarası	148106011160			
		TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / İSLAM HUKUKU			
	Programı	Tezli	Yüksek		
		Lisans			
		Doktora			
Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Necmeddin Güney				
Tezin Adı	KAZAKİSTAN'DA İLMİHAL GELENEĞİNİN GELİŞİMİ				

ÖZET

Anahtar kelimeler: Kazakistan, İlmihal, Gelenek, Şekil ve Muhteva

İlmihallerin toplum içindeki yaygın fonksiyonunu incelediğimiz zaman anlıyoruz ki, onlardan beklenen öncelikli fayda, her bir Müslümanın günlük hayatında ihtiyaç duyacağı temel bilgileri insanlara kolayca ulaştırmaktır. Bu nedenle, bütün Müslüman toplumlarda halkın bu tür ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ilmihal eserleri kaleme alınmıştır. Bu uygulama, kazak toplumunda da görülmektedir.

“Kazakistan’da İlmihal Geleneğinin Gelişimi” adını taşıyan bu tez çalışmamız, Kazak din adamlarının yazdıkları ilmihal eserlerini tespit edilmiş, Kazak toplumunun ilmihal kaynakları ve anlayışı, ilmihal geleneğinin ne derecede geliştiği ortaya koyulmuştur. Bu kapsamda tespit edilen ilmihal çalışmaları şekil ve muhteva bakımından detaylı bir şekilde incelenerek tanıtılmıştır. Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmamızın önemi, sınırlandırılması, amacı, yöntemi ve araştırmamızın kaynaklarına yer verildikten sonra, İslam öncesi ve sonraki dönemde kazaklar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, Kazak toplumunun dini bilgi kaynakları, ilmihal kavramı, önemi, gerekliliği ve kazakların klasik dönem ilmihal kaynakları hakkında kalem alınmıştır. İkinci bölümde bağımsızlık öncesi ilmihal çalışmaları ve müelliflerin hayatı, eserleri, hoca ve öğrencileri, ilmi kişiliği ve çağdaşları hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise bağımsızlık sonrası ilmihal çalışmaları ve yazarları hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmamız, vardığımız neticeleri ve önerilerimizi içeren bir sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Author's	Name and Surname	İSLAMBEK SHAPENOV		
	Student Number	148106011160		
	Department	Department of Islamic Law		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Necmeddin Güney, Assistant Professor		
Title of the Thesis/Dissertation	THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CATECHISM IN KAZAKHSTAN			

ABSTRACT

Key words: Kazakhstan, Catechism, Tradition, Shape and Content

When we examine the widespread influence of the catechism in society, we understand that the primary benefit expected from it is to make it easy for Muslims to get the basic information that they need in their daily life. For this reason, in all Muslim societies, catechisms have been written to meet such needs of the people. This practice is also seen in the Kazakh society.

This thesis study, titled "Development of Islamic Catechism in Kazakhstan", has identified the works written by Kazakh clergymen, the sources of knowledge and Islamic viewpoint of the Kazakh society, and how catechism books have developed. In this context, the study of catechism has been introduced in terms of style and content. This thesis consists of an introduction and three chapters. At the beginning of the introduction, briefings are given about the Kazakhs before and after the Islamic period. Later on, the purpose, limitations, methods and sources of the thesis were included. The first chapter is about the Kazakh community's religious sources of information and the concept of Islamic catechism. The second part deals with information regarding pre-independence studies and information about the lives, works, teachers, students, scholarly personality and contemporaries of the authors. The third chapter gives information about newer studies written after independence and about the authors. At the end, the results are summarized in a conclusion.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	2
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	3
ÖZET	4
ABSTRACT	5
KISALTMALAR.....	10
ÖNSÖZ	11
GİRİŞ.....	13
I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI.....	13
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ	13
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	14
IV. İSLAM ÖNCESİ VE SONRAKİ DÖNEMDE KAZAK TOPLUMU	14
A. KAZAKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ	14
B. İSLAM’I KABULÜNDEN ÖNCE KAZAK TOPLUMUNUN DİNİ HAYATI	16
C. İSLAMİYETTEN SONRA KAZAK TOPLUMUNUN DİNİ HAYATI	17

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAK TOPLUMUNDA DİNİ BİLGİ KAYNAKLARI VE İLMİHALLER

I. KAZAK TOPLUMUNUN DİNİ BİLGİ KAYNAKLARI	20
A. İLK DÖNEMLER.....	20
B. KAZAK HANLIĞI.....	23
C. RUS ÇARLIĞI VE SOVYET DÖNEMİ.....	25
D. BAĞIMSIZ KAZAKİSTAN DÖNEMİ.....	32
II. KAZAK TOPLUMUNDA İLMİHALLER.....	34
A. İLMİHAL KAVRAMI, TARİHİ GELİŞİMİ, İLMİHALLERİN ÖNEMİ	34
1.İLMİHAL KAVRAMI.....	34

2.TARİHİ GELİŞİMİ.....	34
3. İLMİHALLERİN ÖNEMİ.....	35
B. KLASİK DÖNEM İLMİHAL KAYNAKLARI	36
1.MUİNÜ'L-MÜRİD	37
2. İRŞADÜL-MÜLÜK VE'S-SALATİN.....	37
3. RAVNAKÜ'L-İSLAM	38
4. KİTABI MÜKADDİME-İ EBUL-LEYS ES-SEMERKANDİ	39
5.MUBAYYEN DAR FİKH	41
C. KAZAK TOPLUMUNDA İLMİHAL ÇALIŞMALARI.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ DÖNEMDE YAZILMIŞ İLMİHALLER

I. IBIRAY ALTYNSARİN ve MUSILMANDIK TUTKASI ADLI ESERİ	44
A. IBIRAY ALTYNSARİN'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ.....	44
1. DOĞUMU ve NESEBİ	44
2. EĞİTİM HAYATI.....	45
3. İLMİ KİŞİLİĞİ VE GÖRÜŞLERİ.....	46
4. ÇAĞDAŞLARI VE ÖĞRENCİLERİ.....	47
5.ÖĞRENCİLERİ	49
6. ESERLERİ.....	49
d. Orınbor Vedomstvası.....	50
7. VEFATI.....	51
B. MUSILMANDIK TUTKASI	51
1. ADI VE ALTINSARİN'A AİDİYETİ.....	51
2. YAZILIŞ GEREKÇESİ	52
3. FAYDALANDIĞI KAYNAKLAR	52

4. İÇERİĞİ VE YAZIM ŞEKLİ	53
5. DELİLLENDİRME	54
6. MEZHEP ve İCTİHAD.....	54
II. ŞAKERİM KUDAYBERDİULI VE MUSILMANDIK ŞARTI ADLI ESERİ.....	55
A. ŞAKERİM KUDAYBERDİULI'NIN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ	55
1. DOĞUMU ve NESEBİ	55
2. EĞİTİM HAYATI, HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ	55
3.ÇAĞDAŞLARI	56
4.ESERLERİ	57
5. VEFATI.....	57
B. MUSILMANDIK ŞARTI	57
1. ADI VE ŞAKERİME AİDİYETİ'NİN KONTROLÜ	57
2. YAZILIŞ GEREKÇESİ	58
3. FAYDALANDIĞI KAYNAKLAR	58
4. İÇERİĞİ VE YAZIM ŞEKLİ	59
5. DELİLLENDİRME	60
6. MEZHEP VE İCTİHAD	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI DÖNEMDE YAZILMIŞ İLMİHALLER

I.GENEL İLMİHALLER	62
A. GİBADATÜ'L-İSLAM	62
B. İSLAM GİLİMHALI	67
C. İSLAM GİLİMHALI	77
II.ÖZEL İLMİHALLER	88
A. RAMAZAN NUR ŞAŞKAN AY (RAMAZAN: NUR SAÇAN AY).....	88

B. KURBAN AYT KUTTY MEREKE (KURBAN BAYRAMI BEREKET BAYRAMIDIR)	
92	
C. NEKE KITAPŞASI (NİKAH KİTAPÇIĞI)	94
SONUÇ	98
BİBLİYOGRAFYA	100
ÖZGEÇMİŞ	106

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
(a.s.) : Aleyhisselâm
b. : İbn, bin
Bknz. : Bakınız
c. : Cilt
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
çev. : Çeviren
haz. : Hazırlayan
KMDİ : Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi
(ö.) : Ölüm tarihi
(r.a.) : Radiyallâhu anh
s. : Sayfa
(s.a.) : Sallallâhu aleyhi ve sellem
SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
sy. : Sayı
ts. : (Baskı) tarihsiz
yy. : (Baskı) yeri yok

ÖNSÖZ

İslâmî hükümler genellikle *itikâdi*, *amelî* ve *ahlâki* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. İnanç esaslarıyla ilgili hükümler *itikât*, bireysel ve toplumsal ilişkileri düzenleyen hükümler *amel*, davranışların ideal şekillerde oluşması için öngörülen hükümler ise *ahlâk* çerçevesine dâhil edilmiştir. Zamanla, bu üç çerçevenin içerikleri, bağımsız ilim dalları altında işlenmiş, amelî olanları fıkıh ilminin konusunu oluşturmuştur. Eskiden bu güne kadar fıkıh edebiyatının te'lif edilmiş birçok türü bulunmaktadır. İşte bu alandaki literatürlerden birisi de ilmihallerdir.

“İlim” ve “hal” kelimelerinden oluşan ilmihal kavramı, İslam’ın iman, ibadet ve ahlâk esaslarının ve Müslümanın hayatında karşılaşacağı olaylarda İslam’a göre nasıl davranması gerektiğinin bilgisi demektir. İşte Müslüman topluma bu noktada yol gösteren eserlere ilmihal denilmektedir.

İlmihal bilgisine muhtaç olanlar Hz. Peygamber (s.a.) döneminde bizzat kendisine sorarak bu ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Dört Halife ve Emeviler döneminde de, sahâbe ve tâbiûnun fakihleri şifahi olarak bu ihtiyaca cevap veriyordu. Müçtehid imamlar döneminde ise içtihad faaliyeti yoğunlaşarak fıkıh sahasında eserler telif edilmeye başlamıştır. Sonradan eserler ihtisar ve şerh edilerek fıkıh alanındaki tedvin faaliyeti devam etmiştir. İlk dönemlerde doğrudan halka yönelik bilgiler veren ilmihal türü eserlere rastlanmamaktadır. İlmihal konuları, fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinde yer almıştır. Zamanla, doğrudan halka hitap eden ve her Müslümanın bilmesi gereken bilgileri ihtiva eden ilmihal nevindeki kitapları telif etme ihtiyacı doğmuştur.

İslam tarihinde tedvin faaliyeti başladığından bu güne kadar âlimlerimiz tarafından dönemin şartları göz önünde bulundurularak, ister ilmihal adıyla olsun ister başka isimlerle olsun, bu ihtiyacı karşılayan kitaplar yazılagelmiştir. Bu gelenek 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarından günümüze kadar Kazak toplumunun içerisinde dini eğitim alan yerel yazarlarımız tarafından devam ettirilmiştir. “Kazakistan’da İlmihal Geleneğinin Gelişimi” başlıklı tez çalışmamızın amacı, bağımsızlık öncesi ve bağımsızlık sonrası dönemlerine ait İlmihal çalışmalarını tespit ederek, Kazak toplumunun şer’i ilimleri öğrenmesini sağlayan dini kaynakları ortaya koymaktır. Eserleri çeşitli yönden inceleyerek, okuyucuya tanıtmaktır.

Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında araştırmanın önemi, sınırlandırılması, amacı, yöntemi ve araştırmanın kaynaklarına yer verildikten sonra, İslam öncesi ve sonraki dönemde kazaklar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, Kazak toplumunun dini bilgi kaynakları, ilmihal kavramı, önemi, gerekliliği ve kazakların klasik dönem ilmihal kaynakları hakkında kalem alınmıştır. İkinci bölümde bağımsızlık öncesi ilmihal çalışmaları ve müelliflerin hayatı, eserleri, hoca ve öğrencileri, ilmi kişiliği ve çağdaşları hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise bağımsızlık sonrası ilmihal çalışmaları ve yazarları hakkında bilgi verilmiştir. Bu kapsamda tespit edilen ilmihal çalışmaları şekil ve muhteva bakımından detaylı bir şekilde incelenerek tanıtılmıştır. Bu eserler, telif amaçları, dil, üslup, yöntem, şekil ve muhteva gibi değişik açılardan araştırılmıştır.

Gerek tez konusunun seçiminde, gerek tez yazma aşamalarında tercih ve yönlendirmeleriyle ufku açan danışmanım Yrd. Doç. Dr. Necmeddin Güney'e ve görüşlerinden istifade ettiğim bütün hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, Tevfik Allah'tandır... **İslambek Shapenov/ Konya/2017**

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

İlmihallerin toplum içindeki yaygın fonksiyonunu incelediğimiz zaman anlıyoruz ki, onlardan beklenen öncelikli fayda, her bir Müslümanın günlük hayatında ihtiyaç duyacağı temel bilgilerini insanlara kolayca ulaştırmaktır. İlmihaller, kısa ve basit cümleleriyle, halkın ihtiyaç duyduğu konuyu kolayca anlayabilmesini ve başka birinin açıklamasına ihtiyaç duymadan öğrenebilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle, bütün Müslüman toplumlarda halkın bu tür ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ilmihal eserleri kaleme alınmıştır. Bu uygulama, kazak toplumunda da görülmektedir.

“Kazakistan’da İlmihal Geleneğinin Gelişimi” adını taşıyan bu tez çalışmamız, Kazak din adamlarının yazdıkları ilmihal eserlerini tespit ederek, Kazak toplumunun ilmihal kaynaklarını ve anlayışını, ilmihal geleneğinin ne derecede geliştiğini ortaya koyacaktır. Böyle bir çalışmanın –tespit edebildiğimiz kadarıyla- Kazakistan’dan önce Türkiye’de ilk defa yapılıyor olması önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu çalışmadan çıkan perspektifle, geleceğe yönelik ne tür ilmihal çalışmalarının ve faaliyetlerinin yapılabileceğine dair bir kanaatin de ortaya çıkması beklenmektedir.

Çalışmamız, Kazakların tarih sahnesine çıktıkları asırlardan itibaren, yani 1465 yılından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Sovyetler birliğinden bağımsızlık öncesindeki döneme ait az sayıda ilmihal tespit edilebilirken, bağımsızlık sonrası dönemde ilmihal çalışmalarının arttığı ve çeşitlilik gösterdiği görülmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Çalışmamızın temel amacı, Kazaklara ait İlmihal çalışmalarını tespit ederek, Kazak toplumunun şer’i ilimleri öğrenmesini sağlayan dini kaynakları ortaya koymaktır. Eserleri çeşitli yönden incelemek ve okuyucuya tanıtmaktır. Çalışmamızda farklı dillerdeki kaynakların taranmasıyla elde edilen bilgilerin yanı sıra, bizzat ilmihal eserlerinin tarafımızca incelenmesi neticesinde elde edilen bilgilere yer verilmiştir. Her bir eserin kendisi ve yazarı hakkında detaylı bilgi sunulmuştur. Bunun dışında, eserler hakkında tahlil ve değerlendirmelerde de bulunulmuştur.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Tezimizde Kazakça, Türkçe ve Arapça kaynaklar kullanılmıştır. Ancak çalışmamız Kazakistan'la ilgili olduğu için, Kazakça kaynaklardan daha fazla istifade edilmiştir. Gerek ilmihal geleneğini ve gerekse müelliflerin hayatlarını araştırırken bu kaynaklar dışında birçok kaynaklara da başvurulmuştur. Türkiye'de konuyla ilgili yapılan çalışmalara da müracaat edilmiştir.

Çalışma, Kazak toplumundaki ilmihaller üzerine olduğu için tezin ana kaynaklarını İbray Altınarın'ın *Şariyatu'l-İslam*, Şakerim Kudayberdiyev'in *Musulmandık Şartı*, Halife Altayın "*İslam Ğibadatı*", Joldıbay ve İsaoglunu "*İslam Ğilimhalı*", Anarbayev ve Karakulovun "*İslam Ğilimhalı*", Ruslan Kambarovun *Neke Kitapşası* (Nikah Kitapçığı), Absattar Hacı Derbisalinin *Kurban Ayt Kutty Mereke* (Kurban Bayramı Bereket Bayramıdır) ve Ramazan Nur Şaşkan Ay (Ramazan: Nur Saçan Ay) adlı eserler oluşturmuştur. Eserler incelenirken Beysenov Bağdat'ın *Kazak Oışıldarı Dın Turalı*; Nurtazina'nın *İslam v Kazahskom Hanstve (15-18)* ve Derbisali'nin, *Kazakstandağı meşit jane mederseler* kitabları esas alınmıştır.

IV. İSLAM ÖNCESİ VE SONRAKİ DÖNEMDE KAZAK TOPLUMU

A. KAZAKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

Tarihte kazak toplumunun oluşması uzun bir süreci kapsamıştır. Tarihi veriler Kazakların bir millet olarak oluşunun son aşamasının XIV-XV. asırlarda tamamlandığını göstermektedir. Bu başlık altında bu tahiri süreç özet olarak sunulmaya çalışılacaktır.

Kazakistan topraklarında ilk olarak M. Ö. VII-IV. yüzyıllarda göçebe milletler sıfatıyla Sakalar ve Masagetlerin¹ yaşadığını görüyoruz. Ondan sonra Hunlar ve Usunlar ortaya çıkmıştır.²

¹ Araştırmacı Togan, Zeki Velidi, yukarda zikredilen kavimlerin türk olduğunu söylemektedir.

² Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1/23-39.

Hunlardan sonra ortaya Gök Türk hakanlığı çıkmıştır. Ancak 582 yılında devlet resmen Doğu ve Batı Gök Türk hakanlığı olarak ikiye ayrılmıştır. 630'da Gök Türk devleti tamamen yıkılınca onun yerine Türgeş devleti kuruldu. Türklerin müslüman araplarla tanışması Batı Gök Türk hakanlığı döneminde başlamıştır. Ancak Türgeşler döneminde Türklerin Araplarla mücadelesi doruk noktasına ulaşmıştır.³

Türgeşlerden sonra Karahanlılara kadar şimdiki Kazakistan topraklarında sırasıyla Karluk, Oğuz devletleri ve Kimek Hakanlığı hüküm sürmüştür. 942-1210 tarihleri arasında ise Karahanlılar hakim olmuşlardır. Türk boylarının toplu olarak İslamiyeti kabul etmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir.

XII. asrın başından XV. Asra kadar Orta Asya topraklarında Moğol devri yaşanır. Bu döneme kadar Kazakistan topraklarında İsficab, Şarab, Farab, Sevran, Sıgnak (Yügnek), Balasagun, Taraz, Şaş, Sayram adlı şehirlerin kurulduğunu görüyoruz.

Moğol devrinden sonra XV. Asırda Orta Asya ve Mevereünnehir'de siyasi güce sahip Moğol-Türk sülalelerinden Çağataylılar, Timuroğulları devleti ve Altın Ordu'dan ayrılan devletler vardı. Altın Ordu, Ak Ordu ve Gök Ordu olarak ikiye ayrılmıştı. Bugünkü Kazakistan toprakları Ak Ordu'nun hakimiyeti altındaydı. Ak Ordu devletinde Ebü'l-Hayır Han (öl.1468) döneminde karşılıklıklar meydana gelmiş ve bazı sultanlar onun hakimiyetini tanımak istememişlerdi. Ordu'daki Kerey ve Canibek Hanlar Ebü'l-Hayır'ın idaresine baş kaldırarak, bütün halkı Kozu-Başı ve Çu bölgesine göç etmişti. Buraya geldikten sonra bağımsız bir devlet olarak bayrak kaldırıp Kazak Ordusu'nu kurdular.⁴

Kerey ve Janibek Hanlar'ın göç etmeleriyle meydana gelen Kazak Hanlığı, cüzler esasına göre kurulmuştu. Kazak halkını oluşturan Türk kavimleri, daha sonra tarihi gelişmeler sonucunda göç ederek Kazak topraklarına gelen ve Türkleşen Moğol kavimlerini de ihtiva ediyor ve böylece üç cüzü oluşturuyordu. Bu cüzler: Ulu Cüz, Orta Cüz ve Kişi (Küçük) Cüz idi. İşte Kazak hanlığı bu üç cüze ayrılır ve bu üç cüzü idare eden han Ulu Han unvanını alırdı. Ancak zaman zaman Ulu Han unvanını almak için üç cüz hanları arasında çatışmalar da oluyordu. Bundan dolayı da hanlık zayıflamış ve nihayet 1731'de Küçük Cüz'ün hanı Ebü'l-

³ Asılbekov, M.H, *Kazakistan Tarihi*, 2/217.

⁴ .Dulati, M.H.,Tarih-i Raşidi, *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVII vv.* (haz. İbragimov, D.), s.229.

Hayır Hanın Rus hakimiyetine girmesiyle kazakların hürriyeti de sona ermişti. Çünkü Ruslar Kazakistan topraklarının kendileri için büyük gelecek sağlayacağını çok iyi biliyorlardı ve bu toprakları işgal etmek için planlar kuruyorlardı.

XVII. yüzyılda kazaklara bir tarafa Kalmuklar, bir taraftan da Çinliler yer yer hücum ediyordu; diğer taraftan ise kendi içindeki cüzler arasında sık sık taht kavgaları oluyordu. Bu sebepten dolayı zayıflamış olan Kazak Hanlığı'nı Rus İmparatorluğu 10 ekim 1731 tarihinden itibaren yavaş yavaş hakimiyeti altına almayı başardı. N.M. Karamzin'in ifadesiyle "Rusya, hakimiyetini Hazar Denizi'ne kadar genişletecek yeni zenginlikler ve kuvvetlerin ip ucunu bulmuş oldu."⁵ Artık 300 yıllık Rus sömürgecilik dönemi başlıyordu. Önce Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma ve arkasından dinsizleştirme süreçleri başladı. Bu dönem Kazakistan'ın bağımsızlığına yeniden kavuştuğu 1991 yılına kadar sürdü.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Günümüzde Kazakistan'ın yüz ölçümü 2, 717, 000 km² olup, komşuları kuzeyde ve batıda Rusya Federasyonu, doğuda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dır. 2018 yılı sayımına göre nüfüsü 18 330 876'dır.

B. İSLAM'I KABULÜNDEN ÖNCE KAZAK TOPLUMUNUN DİNİ HAYATI

Kazakların İslamiyetle tanışması, Kazak Hanlığının kuruluşundan beş-altı asır kadar öncedir. Biz bu başlık altında şimdiki Kazakistan topraklarında yaşayan eski Türk boylarının İslamiyetten önce hangi dinlere tabi olduklarına değinmek istiyoruz.

Eski Türk boylarının dini hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bilindiği gibi Türklerden bazı kavimler çeşitli devirlerde farklı dinleri kabul etmişlerdir. Genel olarak Türklerin arasında Gök Tanrı inancı yaygındı. Ancak İpek yolu Kazakistan topraklarından geçtiği için buralarda yaşayan Türkler çeşitli kültürlerden ve dinlerden etkilenmiştir. Çünkü bu yol sadece tüccarların değil, çeşitli dinlerin tebliğcilerinin de kullandığı bir yol olmuştur. Araştırmacıların belirttiğine göre Çin'e Budizm Hindistan'dan Orta Asya topraklarından geçen İpek yolu üzerinden gelmiştir. Budist misyonerlerin bu faaliyetlerinin neticesinde Türklerden

⁵ Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, s. 47.

bazıları da bu dini kabul etmişlerdir.⁶ Mesela VII. asırda Hindistan'a doğru yolculuğunda Türkistan üzerinden geçen Budist rahip Hüen-Çang yazdığı seyahatnamesinde Kazakistan'ın Jetisu bölgesindeki Suyab şehrine uğradığını ve Batı Türk Hakanlığının Hakanı Tüng Yabgu (618-630) hakanla karşılaştığını aktarmıştır.⁷

VII-VIII. yy.da Güney Kazakistan ve Jetisu bölgesinde Hıristiyanlık yayılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucu bu bölgelerdeki Taraz ve Merke şehirlerinde IX-X. asra ait kiliseler bulunmuştur.⁸ Ayrıca Türkler arasında Maniheizm ve Zerdüştlük yayılma imkanı bulmuştur. Bütün bu dinler, ipek yolu vesilesiyle Orta Asya'da yayılmış bulunan dinlerdir.

Türklerin arasındaki yaygın dini inanış Gök Tanrı inancıydı. Türk kavimlerinin din ve Tanrı anlayışlarını Orhun kitabelerinden öğrenebiliyoruz. Buna göre Tanrı, yer, gök ve bütün mahlukatın yaratıcısı olan tek bir ilahı ifade etmektedir. Yani Gök Türkler devrinde Tanrı en yüksek varlık olarak inanç merkezinde yer alan, insanların kaderini tayin eden bir varlıktı.⁹ Bununla birlikte o dönemlerde türklerin Şamanizm gibi geleneksel inançlarına bağlı olduğu bilinmektedir.¹⁰

Bazı araştırmacılar eski Türklerin yere, suya, Güneş ve Ay'a taptıklarını ve atalar kültürünün bulunduğunu söylemişlerdir. Ancak E. Güngör Türklerin onlara tapmadıklarını, sadece toprağa, suya, ateşe ve havaya kutsallık atfettiklerini söylüyor.¹¹

Sonuç olarak diyebiliriz ki Türklerin asıl dini Gök tanrı dini idi. Tanrı tam iktidara sahip idi, herşey onun buyruğu ile oluyordu, herşeyi O takdir ediyordu ve ona karşı gelinmiyordu. O'na dua ediyor, kurban kesiyor ve O'nun adına yemin ediyorlardı.

C. İSLAMİYETTEN SONRA KAZAK TOPLUMUNUN DİNİ HAYATI

İslam dini, Peygamber efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.) vefatından sonra Müslümanların gösterdiği çabalarının neticesinde Arab yarımadası sınırlarını aşarak Orta Asya

⁶ Asılbekov, M.H, *Kazakistan Tarihi*, 2/ 89.

⁷ Toğan, Nazmiye, "*Peygamberin Zamanında Şarkı ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları*", s. 31.

⁸ Asılbekov, M.H, *Kazakistan Tarihi*, 2/ 90.

⁹ Ergin. M, *Orhun Abideleri*, s. 49-52.

¹⁰ Hitchins, Keith, "*Kazaklar*", DİA, s.131

¹¹ Güngör. E, *Tarihte Türkler*, s. 62.

dâhil dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. İslamiyet, X-XI. yy. da Orta Asya'daki Türklerin asıl vatanı olan Buhara, Şaş, Semerkand, Harezm, Otyrar topraklarına yayılıp Türk dünyasında güçlenmeye başlamıştır.¹² Bu başlık altında, genel olarak Türklerin İslamiyet'i kabul edişlerinin tarihi seyri verilecektir. Çalışma konumuz tarih alanı olmadığı için, olaylar üzerinde teferruatlı bir şekilde durulmayacaktır. Önemli gördüğümüz olaylar, konumuzun dışına çıkmayacak şekilde genel hatlarıyla sunulacaktır.

Türk kabilelerinin müslümanlaşması birkaç asır sürmüştür. 751 yılında Talas ırmağının kenarında (bugünkü Evliyaata'nın doğusunda) Araplar ile Karaçinliler arasındaki savaş, Türk dünyasına Müslümanlığın yayılmasını sağlamıştır. Tarihte 'Talas savaşı' olarak bilinen bu savaşta, Ziyad b. Salih'in komutasındaki İslam ordusu, Karaçinlileri mağlup etti. Dolayısıyla bu savaş, İslam dinin Türk topraklarında yayılmasını ve İslam kültür ve medeniyetinin buralarda yerleşmesini sağladı. Kur'an-ı Kerim ile birlikte Kazak bozkırlarına İslam medeniyeti de geldi. Türkler, İslam dininin hak bir din olduğunu anlayıp Müslümanlığı kabul etmeye başladılar. Araştırmacı Bartold'un ifadesiyle "Bu tarihi zafer, Orta Asya'nın kaderini değiştirdi. Çünkü Müslümanlar Karaçinlilerin dinine tabi olacakken, Müslümanlığa tabi olmaya başlamışlardır".¹³

Kazakistan'da İslam dininin yayılmasında, yerli tüccarların Orta Asya ve Doğu ülkelerine ticaret için gidip, oralarda İslam dinini öğrenmeleri; Buhara, Taşkent, Maverünnehir gibi bölgelerden tebliğcilerin gelmesi ve Yesevi, Nakışbendi gibi sufi tarikatlarının faaliyetleri etkili olmuştur.¹⁴ Artık bu tür faaliyetlerden sonra Kazaklar yavaş yavaş İslamiyet'i tanıyıp, Şeri'atı öğrenip dini vecibeleri yerine getirmeye başlamışlardır.

XV. yy. da Kazak Hanlığın kurulmasıyla, kazak bozkırlarında İslam dininin yayılması daha da ilerlemiştir. Kazak hanlığı kurulduğunda, artık halkın hepsi Müslümandı. Her ne kadar halk arasında eski adet ve örflerin bazı unsurları korunmuşsa da halk kendisini Müslüman olarak kabul ediyordu. Kazak hanları İslam dinine destek olup, onun toplumda özgür ve rahat bir şekilde yayılmasına bizzat gayret göstermişler, mescid ve medreseler açmaya başlamışlardır.¹⁵ Kazaklar, hanlar ve sultanlarıyla birlikte, günlük hayatlarında İslam'ın

¹² Derbisali, A, *Kazakistan Musulmandarı Dini Baskarması*, s. 7.

¹³ Gresse, R, *İmperiya Stepey*, s. 304.

¹⁴ Adilbayeva, Ş, "Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü", s. 53.

¹⁵ Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 39.

prensiplerine dikkat ediyorlardı. Kur'an okuyor, oruç tutuyor, hacca gidiyor, çocuklarını okullara gönderiyor ve nikahsız evlenmiyorlardı. Temiz olmayanı ve kendiliğinden ölen hayvanları yemiyorlardı.¹⁶

XVII. asırda Kazakistan'ı gezen Alman zoolog ve botanikçi P. S. Pallas'ın (ö. 1811) aktardığı gözlemlerine göre, Kazaklar zekât veriyor, oruç tutuyor, Hacca gidiyor ve Ramazan ve Kurban bayramlarını kutluyorlardı. Çocuklarına sünnet düğünü yapıyorlardı.¹⁷ Bunların hepsi Kazakların İslam dinini net olarak benimsediklerini gösterir.

¹⁶ Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü* , s. 53-54.

¹⁷ Pallas, P. S, *Puteşestviye po Raznim Provintsiyam Rossiyskoy İmperii, Proşloe Kazakhstana v İstočnikah i Materialah*, (haz. S.D. Asfendiyarov ve P.A. Kunte), s. 197.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAK TOPLUMUNDA DİNİ BİLGİ KAYNAKLARI VE İLMİHALLER

I. KAZAK TOPLUMUNUN DİNİ BİLGİ KAYNAKLARI

Arap yarımadasında doğan ve bütün insanlığa gönderilen İslam dininin mesajının dünyaya yayılması 1400 yıldır devam etmektedir. İslam dininin Kazak topraklarında yayılmasının tarihi de geniş ve zengindir. Kazak toplumunun dini bilgi kaynaklarına bakıldığında, bu dönemlerde dini bilgilerin öğrenilmesinin şu yollarla gerçekleştiği görülmektedir:

1. Kazakların Orta Asya ve Doğu ülkeleriyle ticari ilişkilerde bulunurken bu ülkelerdeki Müslüman tüccarlardan etkilenmesi. 2. Müslüman ülkelerden din tebliğcilerinin ve Sufi tarikatların (Yesevilik, Nakışbendilik, Kadirilik) gelmesi. 3. Mescid ve medreselerin açılması. 4. Medrese eğitimi gören Türk düşünürleri ve kazak aydınlarının şeri'ata yönelik yazılmış oldukları eserler.

Kazakistan topraklarında dini bilginin kaynaklarını Müslümanlığın yayılmasıyla bağlantılı olarak dönemlere ayırarak incelemeye çalışacağız.

A. İLK DÖNEMLER

Daha önce ifade edildiği üzere, İslamiyet'ten önce genel olarak Türk kavimlerinin asıl inancı Gök Tanrı inancı idi. Bir kısım Türkler ayrıca Manihaizm, Zerdüştlük, Budizm ve Hıristiyanlık gibi farklı dinlere de tabi olmuşlar; doğal güçlere tapınma, vefat eden büyüklerin ruhuna saygı gösterme ve sihir gibi inançlara sahip olmuşlardır.¹⁸

Kazak topraklarında Müslümanlığın başlangıcı Karahanlılar (X-XI yy.) dönemindedir. Karahanlılardan ilk olarak İslam dinini kabul eden padişah Satuk Buğrahan idi. Müslüman

¹⁸ Zatov, K ve Nurgaliyev, K, "İslam Dınının Kazakistan jane Orta Asiya'da Taralı", s. 203.

olunca kendisine Abdülkerim ismini verdi (920 veya 945). Onun Musa isimli oğlu 960 yılında İslam dinini Karahanlı memleketinin resmi dini olarak ilan etti. Tarihçi Nazken Bakina araştırmalarında “Karahanlı Türklerin müslümanlaşması belli misyonerlerin etkisiyle değil, ekonomik ve siyasi politikanın etkisiyle dini boyutta gerçekleşti”¹⁹ diyerek Karahanlıların komşu devletlerin yeri kullanmasıyla ilgili sadece Müslümanlığı kabul etmelerini şart koştuklarını aktarıyor. Dolayısıyla dini boyuttaki stratejik siyaseti sayesinde Orta Asya topraklarında İslam dini yayılıp milletin inancı olarak resmi statü kazandı.

Bu dönemlerde dini bilgilerin öğrenilmesi, mescid ve medreselerin açılmasıyla ve bu dönemlerde yaşayan Türk düşünürlerinin şeriata yönelik yazmış oldukları eserler vasıtasıyladır. Tarihi kaynaklarımız Otyrar, Türkestan, Sırderya, Sevran bölgelerinde mescid ve medreselerin inşa edilmeye başladığını göstermektedir. Mesela, Kazakistan’ın güney bölgesinde yerleşmiş olan Taraz şehrinde, 893 yılında bir mescid inşa edilmiştir. Tarihi kaynaklarımıza göre bu şimdiki Kazak topraklarında açılan ilk mescitlerden sayılır. Ayrıca Mangıstau Bölgesindeki Şakpak Ata mescidi (IX-X yy.) de ilk açılan mescitlerdendir. Bu mescid yer altında inşa edilmiş olması sebebiyle Kazakistan’ın diğer bölgelerinde bulunmayan bir özelliğe sahiptir.

XII. yy.’da Güney bölgesinde Ahmet Yesevi (1093-1166) “Hilvet” mescidini inşa ettirmiştir. Bu mescidlerin bir ayrıcalığı, sadece ibadet amacıyla kullanılmayıp, şer’i ilimleri tahsil etme merkezi olarak da faaliyet göstermesidir. Mescidlerdeki görevli hocalar, ilim öğrenmek isteyenlere ilim okutmuşlardır.

O dönemde açılan medreselerin de göçebe kazakların şer’i ilimleri öğrenmesinde etkisi büyüktür. Çünkü İslam eğitimine yönelik temel hizmet medreselere aittir. Medreseler milletin dini bilgilere karşı olan ihtiyacını karşılayarak ilmin ilerlemesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bazı âlimlere göre, Kazakistan’da ‘medrese’ eğitim sistemi Türkistan bölgesinde VII. yüzyılda meydana gelmiştir. İranlı tarihçi Hamdullah Müstevfi (1280-1350) X-XII yy.’da Balasagun şehrinde 10 civarında medresenin olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Bu medreselerde hangi ilimlerin okutulduğu ve bu derslerin içeriği konusunda kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır.

¹⁹ Bakina, Nazken, “*Türkler Medeniyetinin Tarihi*”, s. 180.

²⁰ Derbisali, A, *Kazakstandağı Meşit jene Medreseler*, s. 2-4.

Orta Asya'da yaşayan Türk boyları İslam'ı kabul ettikten sonra birçok İslami nitelikte edebi eser meydana gelmiştir. Bu eserlerin en önemlileri, şimdiki Kazakistan topraklarında yaşamış olan, İslam dünyasını alakadar eden ilim şubeleri ile edebiyatlarını takip eden Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Biliğ'i (XI. yüzyıl), Ahmet Yükneki'nin Atabetü'l-Hakâik'i (XII. yüzyıl) ve Ahmet Yesevi'nin Divân-ı Hikmet (XII. yüzyıl) isimli eserleridir.²¹

Kazakistan'da yaşadıkları bilinen bu üç zatın eserlerinde İslam'ı, Şeriat'ı, Peygamber'i ve onun sünnetini tanıtmak amacıyla ayet ve hadislerden alıntılar vardır. Kitapların asıl kaynağı Kur'an ve Sünnettir. Müellifler bu eserleri esas olarak Kur'an ve Sünnetten kendi anladıkları yorumları ve şer'iatı topluma tanıtmak amacıyla yazmışlardır.²² Dolayısıyla müelliflerin iyi bir şer'i bilgiye sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Moğolların kurduğu Altın Orda devletinde (1241-1502), halkın büyük çoğunluğunu daha önce Müslüman olmuş çeşitli Türk boyları oluşturuyordu. Ancak idareci durumundaki Moğollar, başlangıçta İslâmiyet'i kabul etmemişlerdi. Kaynaklar Altın Orda hanlarından ilk olarak İslam dinini kabul edenin Berke Han (1255-1266) olduğunu gösteriyor. Tarih araştırmacısı Tızengauzin kendi eserinde Berke Han'ın İslam dinini kabul etmesine Buhara'da yaşayan Necmeddin-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) müridi Şemseddin el-Baherzi sebep olduğunu ifade etmektedir. Bu kişinin, Berke hanın ordasında baş kadı olduğu ve Arap dilinden Türk diline tercümanlık hizmetleri yürüttüğü hakkında bilgiler vardır. Tızengauzin Berke hanın kendi memleketinde mescid ve medreselerin inşa edilmesini sağladığını, din âlimlerini ve hukukçuları yanına topladığını ifade etmektedir.²³ Bu durum, Berke Han ve Özbek Han (1312-1342) dönemlerinde Moğolların Müslümanlığı kabul etmelerine katkı sağladı.

Özbek Hanın yöneticilik zamanında (1312-1342) kendisinin desteğiyle Altın Ordanın başkenti olan Saray şehrinde 13 mescid inşa edilmiştir. Kaynaklarımız Özbek hanın büyük bir mescid inşa ettirip kendisinin de o camide 5 vakit namaz kıldığını gösteriyor. Ayrıca, Özbek Han kendi memleketinde İslam dininin insanlara anlatılması, Peygamber Efendimizin (s.a.)

²¹ Kazak edebiyatı tarihi eserleri, ilk devir kazak Edebiyatı ürünleri olarak bunları takdim eder ve bunları Kazak edebiyatının başlangıcı sayarlar. Ayrıca Kazakların kendi edebiyatçıların edebi eserleri içerisinde de

²² Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, s. 89-105.

²³ Tızengauzin, B, *Sbornik Materialov Otnosyashsya k İstorii Zolotoy Ordi*, s. 345.

sünnetinin öğretilmesi hakkında bir yargı (talimat) çıkarmıştır.²⁴ Böylece Müslüman Türklerin arasında İslam dini yaşanmaya ve İslam dininin pozisyonu güçlenmeye başlamıştır.

B. KAZAK HANLIĞI

XV. yy. Kazak Hanlığının kurulmasıyla, kazak bozkırlarında İslam dininin yayılması hızla ilerlemiştir. Bağımsız Kazak hanlığının kurulması 1458-1462 yıllar arasında Canibek ve Kerey isimli hanların yönetimi altında olan kabilelerin, Doğu Deşti Kıpçak topraklarından Jetisu topraklarına göç etmesiyle başlar. Bu göç eden kabileler tarih kaynaklarında “kazaklar”, “özgür insanlar” ve “ayrılanlar” diye isimlendirilmiştir.²⁵ Böylece Kerey ile Canibek Hanların başkanlığında, etnik ve siyasi açıdan Kazak adıyla yeni bir halk ve yeni bir hanlık ortaya çıkmış oldu.

Kazak hanlığı döneminde (XV-XVII yy.) dini bilgi kaynakları da önceki dönemlerle benzer şekilde Maverâünnehir bölgelerinden gelen hocaların ve sufilerin varlığı, mescid ve medreselerin açılması, vaaz ve sohbetlerin edilmesi şeklindedir. Tüm bu faaliyetlerin gerçekleşmesine Kazak hanların katkısı büyüktür. Kazak hanları da İslam dinine destek olup, onun toplum arasında rahat bir şekilde yayılmasına özel çaba göstermişler, çok sayıda mescid ve medrese inşa ettirmişlerdir. Sultanlar kendi saraylarında şer’i ilimlere sahip olan Tatar, Başkir ve Buhara medreselerinde yetişen Özbek hocaları bulunduruyor; onlara saygı gösteriyor ve onları insanlara şer’i ilimleri öğretmekle vazifelendiriyorlardı. Hanların desteğini alan hocalar ise şer’i ilimleri öğretmek için köy ve kasabaları gezerek Kazaklara dinin hükümlerini, Kur’anı ve Arapça yazmayı öğretiyorlardı. Dini kitapları dağıtıyorlardı. Mesela, Buhara’da Eğitim alan Maral İşan isimli bir sufi âlim çok meşhurdu.²⁶ Kazak köylerine Maral İşan’ın uğraması büyük bir şerefti. İşan’ın konakladığı çadır, geçeye kadar dolardı. Kazaklar onun vaazlarını ve aktardığı kıssaları severek dinliyordu. Nihayet hocaların bu tür faaliyetleri sayesinde birçok insan İslamiyet’i kabul edip, Kur’an-Kerim öğreniyor, dini vecibelerini yerine getiriyor ve eğitim amacıyla kendi çocuklarını medreselere veriyordu.

Yine halkın dini öğrenmesinde bu dönemde yaşayan şairlerin etkisi de büyüktü. Medrese eğitimi görmüş bu şairler millete dini bilgileri öğretmek amacıyla şiirler yazmışlardır.

²⁴ Tızengauzin, B, *a.g.e.*, s. 55.

²⁵ Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 37.

²⁶ Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 14.

Bunlar Buhar, Umbetey, Kaztuğan, Kablisa, Şal, Dosmambet ve Asan Kaygı gibi şairlerdir. Mesela, XV-XVI yy.'da Kazakların İslamiyet'i öğrenmesinde bilge ve şair Asan Kaygı'nın etkisi büyüktü. Gerçek ismi Hasan Sabitoğlu olan bu şairin eserlerinde “Piran”, “mürid”, “garib” gibi sözleri sıkça kullanması onun sufi ve tarikat ehli olduğunu da göstermektedir.

Kazak hanlığı döneminde meşhur olan diğer bir zat Kalkaman oğlu Buhar Jırau (Şair) idi. Kazak hanlarının baş veziri, millete baş evliya olarak tanılan Buhar halka yönelik yazdığı şiirlerinde savaş zamanlarında da hayırlarda bulunma, namazı kazaya bırakmama²⁷, Allah'ı zikretme ve Allah'a itaat²⁸ etme gibi konularda dini nasihatlerde bulunmuştur.²⁹

Buhar Jiraun nasihatleriyle yetişenlerden birisi de Abılay (Abilmansur) Handır. Abılay, Çocukluğundan itibaren Buhar'dan şeriatı öğrenmiş, Kur'an okuyan, Oruç tutan ve İslam edebiyetiyle yetişen bir kişiydi. Kazaklar onu büyük işlerin fethi için gönderilen Mukaddes Ruh (Eruah) olarak isimlendiriyorlardı. Yüce Kazak hanı hayatının son anına kadar Allah'a milleti için dua etmiştir. Savaş zamanlarında Abılay Han Allah'a dua ederek, yalvararak yardım istiyordu. Buhar Zhyrau, Abılay'ın vefatı esnasında başını Kibleye yönelttiğini; Allahı ve “Kelime-i şهادeti” zikir ediyor halde bulunduğunu ifade etmiştir. Abılay Han, Türkistan'daki Hoca Ahmet Yesevi türbesinde medfundur.³⁰

Kazak toplumunun şer'i ilimler konusundaki diğer bir kaynağı da sufi âlimlerdir. Mesela, XVI. yy.'da Nakşibendi tarikatı Şeyhi Hoca (Ubeydullah) Ahrâr'ın talebesi olan Şeyh Mir-Arab'ın (Şemseddin Abdullah el-Arabi el-Yemen'i el-Hadramevtî) Kazakistan'da bulunduğu ifade edilmektedir. Mir Arab Sırderya kenarında olan Sevrان şehrine yerleşmiş, sonrada Türkistan'da bir müddet ikamet etmiştir. Milletın şer'i ilimleri öğrenmesini sağlamıştır. Ayrıca Kazak tarih kitapları, Kazak hanlarının da tarikat mensubu olup Orta Asyadaki şeyhlerin müridleri olduklarını bildirmektedir. Mesela kendisi Sünni bir Müslüman olan Kasım Han, Buharalı Şeyh Ebu Sa'ad'ın müridi olmuştur. Araştırmacı Nazira Nurtazina'nın verdiği bilgiler, Hoca Saa'd'ın Hz. Ebu Bekir'in soyundan olduğunu göstermektedir. Orta Asyalı Şeyh Sa'ad'ın Kasım hanın sarayında uzun süre bulunması, bozkılarda İslam'ın kuvvetlenmesini ve Buhara, Taşkent, Semerkant gibi diğer İslam merkezleriyle bağlantıların sıkı olmasını sağlamıştır.

²⁷ “Bes uakıtta bes namaz, Bireui kaza bolmaska” (Beş vakitte beş namaz, Hiç birini de kaza etmeyin).

²⁸ “Hannın sözi tuzik dep, Karsı bolma Allahka” (Hanın sözü doğru deyip, Allah'a karşı gelmeyin.)

²⁹ Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 39.

³⁰ Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 43.

Kaynaklarda Kazak hanlarının şahsi dindarlığından da bahsedilmektedir. Mesela Amerikalı araştırmacı M. Olcott, “Sultanlar ve hanlar çok dindar insanlar idi. Kur’anı Kerim üzerine ellerini koyarak şهادette bulunuyor; günde 5 defa namaz kılıyorlardı. Savaş zamanlarında bile namazlarını kazaya bırakmıyorlardı. Oruç tutup, hayırda bulunuyorlardı. Onlar İslam ve şeriat hakkında bilgi sahibiydiler. Yanlarında daima mollalar ve hocalar bulunuyordu; Arapça ve Farsça dillerini iyi biliyorlardı.” şeklinde bilgi vermiştir.³¹ Tarih yazarı Sultanov’un ifadesiyle “Kazak Hanları Sünni-Hanefi görüşünde olan İslam sevdalılarıydı”.³²

Bundan sonra İslam’ın belli bir zirveye ulaşmasına Tevke hanın zamanında çıkarılan “Jedi Yargı” yasaları sebep oldu. “Dini Yasa” veya “Şeriat” manasında olan “Yargı” sözü Arapçadaki şer ‘kelimesine tekabül etmektedir. Bu yasa, milletin İslam dinine uygun yaşamasını sağladı. Jedi Yargı, hacılara hürmet, zekât ve öşrün verilmesi, miras merasimleri dini görevlilerin (mollaların) katılmasıyla gerçekleşmesi, ilaha küfreden kimsenin şer’i şerif kanunlarına göre cezalandırılması gibi hükümleri içermektedir. Orta Cüz sultanı Barak’ın Kraliçe Elizabeta’ya Çarlık Rusya’nın hakimiyeti altına girmelerini kabul eden mektubunun birinde: “Biz yalnız ve yalnız Allah’a ve onun bize gönderdiği Peygamberi Muhammed’i hakiki elçi olduğuna inanarak sizlere tabi olduğumuzu söylüyoruz”³³ şeklindeki ifadesi, İslam dininin Kazak hanlığının resmi dini olduğunu göstermektedir.

C. RUS ÇARLIĞI VE SOVYET DÖNEMİ

XVIII ve XIX yy.’da Kazakların tedrici olarak Rusların yönetimi altına girmesi, Rusların Kazakistan’daki İslam’a karşı faaliyetlerinin önemli bir faktörü idi.³⁴ Rus sömürgeciliğin ilk yılları, yani XVII yy. Rus devletinin kazak topraklarında Hristiyanlığı yaymaya çalıştığı dönemdir. 1856-1858 yıllarında gerçekleştirilen reformlardan sonra, Ruslar kendi sömürge siyasetini sistematik bir şekilde yürütmeye başladı. Bu dönemde takip edilen siyaset, Kazakların medeniyetini, dinini ve eğitim sistemini zayıflatarak onları Ruslaştırmaktır.

Rusyanın bu siyaseti ilk olarak eğitim sisteminde yapılan birçok değişiklikle başladı. 1860’lı yıllardan itibaren Kazak çocukları Rus çocuklarıyla birlikte okutuldu. Okullarda İncil

³¹Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 45.

³²Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 60.

³³Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, s. 56-57.

³⁴Ongarov, E. A., *İslam jene Kazak Medeniyeti*, Almaty, s. 23.

ve Hristiyan inancı dersleri okutulmaya başlandı. Kazak topraklarında Rus-Kazak okulları açıldı. Kazak gençleri yavaş yavaş Rus dilini öğrenip, Hristiyanlığı da öğrenmeye başladılar.³⁵

Kazaklara yönelik Ruslaştırma siyasetini aktif bir şekilde yürütmek için okul müfredatları bilinçli misyonerler tarafından hazırlandı. Kazak toplumunda bu programı hazırlamak için N. İ. İlminskiy (1822-1891) görevlendirildi. İlminskiy gibi misyonerler Müslüman toplumlarını Hristiyanlaştırmak, Müslümanları yüzyıllarca yıldır tabi oldukları ecdadlarının dininden uzaklaştırmak için çabaladılar. Kazan din okulu Rus çarlığının Hristiyanlaştırma siyasetini gerçekleştirmek için, asırlarca kazakların kullandığı Arap alfabesini Latin alfabesine değiştirmeyi hedefledi. Nihayet 1929 senesinde Arap alfabesi Latin alfabesine geçti. Böylece Kazakların dinini ve medeniyetini değiştirmeye çalıştılar.³⁶

Kazak toplumunu Ruslaştırmadaki asıl yöntemin okul müfredatını yerel milletin anlayışına uygun bir şekilde hazırlanması olduğunu bilen misyoner öğretmenler, hızlı bir şekilde buna yönelik okul müfredatları hazırlıyordu. 1879 yılında Rus Çarlığının Eğitim ve Terbiye Bakanı D. Tolstoy Türkistan'daki Müslüman okulları ve medreselerdeki eğitim işlerini kontrol etmek amacıyla Türkistan'daki Eğitim müfettişlerine yönelik bir tebliğ yayınladı. Medrese mezunları sadece mescidlerde hocalık hizmetlerini yapabiliyorlardı. Bilinçli, tecrübeli ve halk nezdinde etkin din adamları devletin kontrolü altına alındı. İlmi zayıf ve düşük din görevlileri ise Rus çarlığı tarafından kurulan sömürge idaresiyle destekleniyorlardı. Mescid işleri ve medresedeki eğitim programlarına müdahale edip, kendi politikalarını yürütmeye başladılar. Müslüman din okullarını destekleyen ve ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar hizmetini kontrol etmeyi güçlendirmeye başladılar. Bu sebeple mescid ve medreseler, din görevlileri tamamen kontrol altına alındılar. Medrese hocaları müfettişlerin kontrol listelerine dâhildi. Bunun yanında Kazak topraklarında açılan Hristiyan okulları vasıtasıyla Kazakları Hristiyanlaştırma ve ruhani krize sokma amaçlandı.³⁷

Sovyet Yönetimi İslam'ın vahiye dayanan bir din olmayıp, Arapların kafalarından uydurduğu bir inanç olduğunu iddia etmeyi amaçladılar. Eğer bunu başarabilirlerse, kazakları İslam'dan uzaklaştırmanın çok kolay olacağını biliyorlardı. Bu sebeple, 1931 yılında Rus

³⁵ Beysenov, B. K, *Kazak Oysıldarı Dın Turalı* , s. 148-149.

³⁶ Beysenov, B. K, a.g.e, s. 153-155.

³⁷ Beysenov, B. K, a.g.e, s. 155-156.

Araştırmacı yazar L. Klimoviç “Muhammed Peygamber mi?” isimli bir makale yazıp, Hz. Muhammed’in (s. a.) Peygamber olmadığını iddia etti.

Devletin dini ilimlerin öğrenilmesini yasaklama, din âlimleri ve bilginleri toplumdan uzaklaştırma, devlette çalışan dindar kadroları dini inançlarından vazgeçirme gibi tedbirleri neticelerini vermeye başladı. Bu dinsizleştirme faaliyetleri sonucunda, Kazak gençleri ve Kazak toplumu İslami esasları unutup, İslam’a yabancı olarak yetişti.

Din İşleri İdaresinin kadrolarını kendileri seçiyorlardı. Onlar Rus Devletine çalışan, Rusların politikasını gerçekleştirmek için gayret gösteren, Ruslar tarafından eğitilen din kadrolarıydı. Onların amacı din ve şeriata hizmet değil, Rus politikasının amaçladığı şekilde kazakları dinsizleştirmek idi. Bu amaçla onlar kendi sohbetlerinde dine değil de, Sovyet Devletine destek çıkıyorlardı. Bu kişiler hakkında araştırmacı yazar K. Tajikova şunları söylemektedir: “Bunlar vaaz ederken sosyalistlik ve Müslümanlık prensiplerinin aynı şey olduğunu söyleyip, dini ilme susayan kazak toplumunu kandırıyorlardı”.³⁸

Misyonerler Kazakları asıl dinlerinden uzaklaştırmak için, İslam dinine aykırı olan hükümleri uygulamaya başladılar. Mesela, hacca gitmenin insanı çok masrafa sokacak ve meşakkata sebep olacağını ifade edip, Hacc yerine yerel türbeleri ziyaret etmenin büyük hacca denk olacağını söylüyorlardı. Kurban kesmek onların verdikleri fetvalara göre hayvanların azalmasına ve insanları israfa uğratacağından dolayı kurban kesmenin vacib olmasının müslümanların sorumluluğundan düşeceğini söylüyorlardı. Kur’an-ı kerim sadece insan vefat ettiği zaman okunur, başka vakitlerde okunmaz diyorlardı. Milleti şer’i vecibeleri yerine getirmelerinden alıkoymak için İslam dışı iddialarda bulunuyorlardı. Ayrıca toplumda İslam dininin zararları hakkında nasihat ediyorlardı. Mesela, her sene 30 gün oruç tutmak, akabinde 3-4 gün Ramazan bayramını kutlamanın toplum için çok zararlı olduğunu söylüyorlardı. Çünkü millet ziraat mahsullerini toplamak yerine, işi bırakıp oruçla meşgul olursa bunun devleti krize sokacağını iddia ediyorlardı. Hâlbuki kişinin oruçlu iken de iş yapabilecek bir güce sahip olduğunu bilmiyorlardı.³⁹

³⁸ Tajikova, K, *İslam, Dünyetanim, İdeologiya, Sayasat*, s.43.

³⁹ Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, s. 167-165.

Kazakları Hristiyanlaştırma hareketlerinin diğerk bir üzücü tarafı da din görevlilerinin sürdürülüp, mescid minarelerinin yıkılıp depo ve mal besleme ortamları için kullanılmasıdır. Ama bu zor dönemlere ve sıkıntılara rağmen Kazakistan'da mescidlerin sayısı artmaya yine de devam ediyordu. Mesela, A. Derbisali'nin "Kazakistan'daki Meşit jene Medreseler" kitabında verdiği bilgilere göre: XIX. ve XX yy.'da Türkistan'da 56, Aktobe'de 200, Jetisu bölgesinde 49, Jambıl (Taraz) şehrinde 49, Evliya Atada ise 15 mescid açılmış ve insanlara dini hizmet vermeye devam etmiştir.⁴⁰

Her ne kadar Çarlık Rusya kazak topraklarında İslam'ın yayılmasına karşı ciddi faaliyet göstermesine rağmen, asırlar boyu Müslümanlıkla terbiye gören kazak toplumunun islami düşüncesini ve İslami sevgisini değiştirememiştir. Kazakların çoğu kendi milletlerinin örf ve adetlerine, İslami prensiplere sahip çıkmışlardır.⁴¹ Araştırmacı R. Mustafina'ya göre, XIX. ve XX yy.'da Kazaklar şer'iatı öğrenmeleri için çocuklarını Müslüman okullarına veriyorlardı. Bu ise o sıkıntılı dönemlerde bile kazakların İslam'a sevgi ve bağlılıklarını göstermektedir.

Rusların Kazakların zihninden ve kalbinden Müslümanlığı silme faaliyetlerine karşılık, Kazaklara İslamiyet'i öğretmede edebiyatçı Kazak aydınlarının rolleri büyüktü. Çünkü onların eğitim tecrübelerine göre, Kazak toplumu için Rus çarlığının sömürgecilik faaliyetine karşı destek ve kale olabilen tek şey, İslam dini ve İslam'ın değerleriydi. Bu sebeple Kazak aydınları İslami değerleri ve İslam dinini milletlerine tanıtmak için çaba gösterdiler.⁴² Ancak İslami bilgilerin insanlara öğretilmesi yasak olduğundan ve Rus idaresinden kaynaklanan zor şartlardan dolayı kazak aydınları millete İslamiyet'in öğretilmesini şiir, eser ve atışmalar (türkü) sayesinde gerçekleştirdiler.

Bu dönemlerde yaşayan bilge ve aydınlar, Orynbor (Hüseyniye), Kazan', Troytsk (Resuliye), Horasan, Türkistan, Buhara ve diğerk Maveratünnahir bölgelerindeki medreselerde şer'i ilimleri öğrenen kazak aydınlarıydı. Aydınların bazıları ise şer'i ilimleri Kazakistan'daki yerel medreselerde yerel mollalardan öğrenmişlerdi.⁴³ Onlar, İslam dininin millete

⁴⁰ Derbisali, A, *Kazakstandağı Meşit jene Medreseler*, s. 13.

⁴¹ Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s.157.

⁴² Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s.152-155.

⁴³ Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s. 73-81.

öğretilmesinin çok büyük bir sorumluluk olduğunu anlayıp son nefeslerine kadar hem millete hem de İslamiyet'e hizmet etmişlerdir.

Bu edebiyatçı aydınların en önemlileri, Dulat Babatayoğlu (1802-1871), Mahanbet Ötemisoğlu (1803-1846), Murat Mönkeoğlu (1843-1906), İbray Altınsarin (1841-1889), Gumar Karaş (1875-1921), Ebubekir Kerderi (1858-1912), Akmolla Muhamediyaroğlu 1831-1895, Abay (İbrahim) Kunanbayoğlu (1845-1904), Meşhur Jusip Köpeyoğlu (1858-1931) ve Şekereim Kudayberdioğlu'dur (1858-1931). Onların eserlerinin çoğunu Müslümanlık edep ve ahlakı, Şeri'at, İslam, iman ve ihsan konuları oluşturmaktadır.⁴⁴ Bu edebiyatçıların isimlerini incelediğimizde, Müslüman isimlere sahip olduklarını görürüz. Bu da aydınlarımızın muhafazakâr dindar ailelerde yetiştiklerini göstermektedir. Ayrıca onlar medrese eğitimi de görmüşlerdir ve bu zor dönemlerde de medreseler kazaklara dini öğretecek insanlar yetiştirmiştir.

Bu aydınlardan Ebubekir Kerderi'nin eserlerinde İslam ibadet esasları ve imanın şartları hakkında bilgiler bulunmaktadır. İbray Altınsarin'in "Musılmandık Tutkası" (1894), Şekereim Kudaiberdiyev'in "Müslümanlık Şartı" (1911) ve Meşhur Zhusup Köpeyoğlu'nun "Beş Farz" adlı eserlerinde, iman şartları, İslam adabı, namaz, oruç, hac, zekât, kurban konuları hakkında bilgiler verilmektedir.⁴⁵

Bunlardan "Musılmandık Tutkası"nın mukaddimesinde İbray Altınsarin eserinin yazılma sebebini şöyle anlatmaktadır: "...Kazak gençlerin din hakkındaki bilgilerinde yanlışlıklara düşmemesi için ... bu ders kitabımı yazdım".⁴⁶ İbray Altınsarin'in İslam dininin esaslarını anlatan bu kitabı incelendiğinde Peygamberimizin hadislerinin ilk önce Arapça metnini, sonra Kazakça tercümesini vererek gençlerin ahlak yapılarına, dini hayatlarına yön vermeye çalıştığı görülmektedir.⁴⁷

Şekerim Kudayberdiyev'in "Musılmandık Şartı" eseri ise İlmihal türünde yazılmıştır. Edebiyat Profesörü Mekemtas Mırzahmetov, İ. Altınsarin'in Musılmandık Tutkası' ve

⁴⁴ Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s. 55-58.

⁴⁵ Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s. 69-75.

⁴⁶ Altınsarin, İbray, *Musılmandık Tutkası*, s. 6.

⁴⁷ Detaylar için bkz.. Altınsarin, İbray, *Musılmandık Tutkası*, s. 52-54.

Şakerim'in Musulmandık Şartı'nı yazmalarını Rusya'nın Kazak halkını Hıristiyanlaştırma hareketlerine karşı bir faaliyet olarak değerlendirmiştir

Kazak toplumuna dini bilgileri öğreten diğer bir kitap Şadi Jengirolunun (1855-1933) "Nazim Siyar Şerif" adlı kitabıdır. Peygamberimizin (s.a.s) hayatını konu edinen bu kitap, kazak dilinde yazılmış manzum bir eserdir. ⁴⁸

Kazakistan'da İslam'ı anlatmanın diğer bir aracı da şairlerin atışmalarda bulunmalarıdır. Kazak aydını edebiyatçı-yazar Sabit Mukanov o zamanki atışmalarla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Edebiyatçı aydın Kazaklar, İslam Dinini yaymak için şiiri, bilhassa atışmaları kullanmışlar; halkın anlamadığı dini terimleri ve dini öğretileri şiirler vasıtasıyla anlatmak ve böylece halkın anlayabileceği bir dille öğretmek istemişlerdir". ⁴⁹

Mesela, Aset ve Rıscan atışmasında Rıscan Aset'e şöyle sormaktadır: "Ra, Mim, nun, ha ile ze, bu beş harf beş kelimedede geçmektedir, onların anlamını biliyor musun?" Aset şöyle cevap vermektedir: "Mim, nurlu bir saray olan Mekke'dir; Ha, İslam'ın beşinci şartı olan Haccdır, yani Hakk tarafından zengin insana yüklenen bir farzdır; Nun, beş vakit namaz; ra – rûze (oruç), ze ise zekâtıdır. ⁵⁰

Diğer taraftan o dönemlerde hizmet vermeye devam eden mescid ve medreselerin etkisi büyüktü. Mesela, Güney Kazakistan'da "Akkoylı" (1803), Akmola'da "KonırKulja" (1820), Jezkazgan'da "Ray" mescidi (1850); Petropavlovsktaki "Din Muhammed" ve Almaty, Taldıkorgan şehirlerindeki açılan camiler, kazaklara dini vecibelerini yerine getirmelerinde yardımcı olup, ruhani merkezler haline geldiler.

Medreselere gelince, XIX. yy.'da Sayram, Türkistan, Akmeşit, Evliya Ata şehirlerinde 31, Semey şehrinde 7 ve Kazakistan'ın diğer bölgelerinde onlarca medrese kazakların şer'i ilimleri öğrenmelerini sağlıyordu. Özellikle Türkistan'daki "Karnak" ve Semey'deki "Ahmet Rıza" medreseleri meşhurdu. Kazak edebiyatçı aydınlardan Şedi Jangirov ve Abay Kunanbayoğlu vaktiyle bu medreselerde ders okumuşlardı. Medrese faaliyetlerinin dikkat

⁴⁸ Bknz. Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, s. 115.

⁴⁹ Mukanov, Sabit, *Aytıs*, s. 8.

⁵⁰ Mukanov, Sabit, *Kazak Kaumi*, s. 203.

çekici diğer bir yönü de şeri'atı öğrenmek isteyen kızlar için de özel medreselerin açılmış olmasıdır. Bu medreselerden biri de Orynbor'daki "Bagbustan" medresesidir.

XX. yy.'ın başına geldiğimizde, Kızılorda'daki Haljan Ahun (1902), Talдықorgan şehrindeki Mamaniya (1905), Almaty şehrindeki Koram (1910-1911), Taraz şehrindeki Abdikadir (1912) medreseleri, kazak toplumundaki yüzlerce gencin dini ilimleri öğrenmelerine katkı sağlıyordu.⁵¹

1906 yılının bahar ayında Verniy şehrinde Türkistan bölgesi Müslümanlarının I. toplantısı gerçekleşti. Bu toplantıya yaklaşık 100 kişi katıldı. Toplantı esnasında, bütün Rus Müslümanlarının dini meseleleriyle ilgilenen Müslümanlar Dini İdaresinin kurulması kararlaştırıldı. Müftüden başlayıp müezzine kadar din görevlilerini milletin seçmesi; vakıfların açılması, mescidlerin inşası ve onların tamirine izin verme, okul ve medreselere yönelik yeni müfredatın hazırlanmasıyla ilgili kararlar kabul edildi.⁵²

Rus sömürgeciliği altında olan bütün Müslüman toplumlari, bu toplantıda kararlaştırılan müfredatı gerçekleştirmeye ehemmiyetle girişmeye başladılar. Mesela 1919 yılında Petrograd'ta Rus hakimiyeti altındaki Müslümanlarının yazım evi "Müslüman dünyası" gazetesini Rus dilinde çıkarmaya başladı.⁵³

İkinci Dünya savaşı zamanında Almanların Edil nehrinin yakasına yaklaşmasından korkan Stalin, 1937-1938 yıllarında Orta Asya Müslümanlarının rızasını almak amacıyla İslamiyet'e ve Müslümanlığa önem vermeye başlar. Bu sebeple 1943 yılında Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının toplantısı düzenlenir. Toplantıya Kazakistan müslümanlarını temsil etmek üzere Abdul-Gaffar Şamsutdinov başkanlığında bir heyet gitmiştir. Toplantıda Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi kurulup, müftü olarak İşan Babahan Abdülmecithan (1884-1953) seçilir. Bu dini idarenin Kazakistan'daki temsilcisi olarak Abdul-Gaffar Şamsutdinov tayin edilir. Bu zat da zamanında Kazan şehrinde ilim alıp Kazakistan'da kadılığı kuran dindar bir kişidir. 1952 yılında kendi yerine Sadvakas Gilmaniye kadı olarak tayin eder. Sadvakas Gilmani bu görevini 1952-1972 yıllar arasında yürütmüştür. Gilmanidan sonra 1972-1979 yıllar arasında Kazakistan şer'i mahkemesini Jahiya Hacı

⁵¹ Derbisali, A, *Kazakstandağı Meşit jene Medreseler*, s. 8.

⁵² Ongarov, E. A, *İslam jene Kazak Medeniyeti*, s. 24.

⁵³ Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s.158-159.

Beysenbayoğlu idare etti. 1975-1979 yılları arasında ise Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresininin kadılık sekreteri olarak Ratbek Hacı Nısanbayoğlu tayin edildi.⁵⁴

1961 yılındaki istatistiklere göre Kazakistan'da 25 resmi kayıtlı mescid vardı. 25 imam arasında, 21'i kazak, 3'ü Özbek ve 1'i tatardı. 15 imamın orta düzey dini bilgisi, 7 imamın orta düzeyden bir alt düzey dini bilgisi, 3 imamın ise en düşük düzey ilim seviyesi vardı. Ayrıca Dini İdare çalışanları daha ziyade "gezgin" mollalardan oluşuyordu. Bunun sebebi o dönemlerde kadrolu mollaların Taşkent ve Buhara'da yetişmesidir. 1961 yılında bu okullardan sadece 7 Kazakistan vatandaşı eğitim görebilmişti.

Dini eğitim ve dini kurumlar üzerindeki bu tür baskılar, bu minvalde Sovyetler birliğinin 1990'da dağılmasına kadar devam etmiştir. Sovyetler birliğinin dağılması Kazaklar açısından yeni bir dönemi ve yeni fırsatları beraberinde getirmiştir.

D. BAĞIMSIZ KAZAKİSTAN DÖNEMİ

Kazakistan'da İslamiyet'in gelişmesinin son dönemi 1990 yılında Kazakistan Müslümanları Dini İdaresininin kurulması ve 16 Aralık 1991'de SSCB'den ayrılıp kendi Bağımsızlığına kavuşmasıyla başlamıştır.

1990 yılında Kazak Sovyet Cumhuriyetinin Başbakanı görevini yürüten N. A. Nazarbayev'in destekleriyle *Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi* (KMDI) kurulmuştur. 12 Ocak 1990'da Müslümanlar Dini İdaresininin I. toplantısı düzenlenip, müftü olarak Ratbek Hacı Nısanbayoğlu seçilmiş ve bu görevini 2000 yılına kadar yürütmüştür. 24 Haziran 2000'de Müslümanlar Dini İdaresininin III. Toplantısında baş müftü olarak Absattar Hacı Derbisali seçilmiş, o da bu görevini 2013 yılına kadar sürdürmüştür. 19 Şubat 2013'de Müslümanlar Dini İdaresininin VII. Toplantısında baş müftü olarak Erjan Hacı Malgacioğlu seçilmiştir. Erjan Hacı halen müftülük görevine devam etmektedir.

Kazakistan Müslümanları Dini İdaresininin çeşitli projelerin hazırlaması, dini basım evlerinin, mescid ve medreselerin açılması, din kadroları hazırlamak amacıyla kazakların

⁵⁴ Derbisali, A, *Kazakistan Müslümanları Dini Baskarması*, s. 12-17.

yurtdışına gönderilip din eğitimi almalarını sağlaması⁵⁵ ve Müslüman devletleriyle kurulan yeni ilişkilerin oluşmasıyla Kazakistan'da şer'i ilimlerin öğrenilmesi iyi bir noktaya ulaşmıştır.⁵⁶

Bugün Kazakistan'da geleneksel İslam eğitimi veren 1 Üniversite (Nur-Mubarek Mısır İslam Üniversitesi, 2001), 1 İslam Enstitüsü (Cumhuriyet İmamların Kalifiyesini Yükseltme İslam Enstitüsü) ve 11 medrese bulunmaktadır. 3 adı geçen eğitim merkezleri Kazakistan Müslümanları Dini İdaresinin eğitim müesseseleridir. Onlardan biri olan Kıvâmeddin el-Farabi et-Türkistani adını taşıyan kurum, cumhuriyet hafızlık merkezi olarak faaliyet vermektedir. Ayrıca 2014 yılında Ebu Hanife Araştırma Merkezi açılmış ve burada İslami alanda araştırmalar yapılmaktadır.⁵⁷

Kazakistan'da dini kitapların basımı amacıyla Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi tarafından "Kok-Zhiyek" yayınevi kurulmuştur. Günümüzde bu yayınevi İslami alanlarla ilgili çeşitli kitaplar yayımlamaktadır. Ayrıca KMDİ'nin çıkarttığı "İslam ve Kültür" (İslam jane Örkeniyet) gazetesi ve "İman" dergisi Kazakistan'ın tüm cami ve mescitlerinde ücretsiz olarak ayda iki defa dağıtılmaktadır.

Ayrıca 2009 yılında Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in teklifi ile "İslam Kültürü ve İlmını Destekleme Merkezi" açılmıştır. Bu merkez Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi tarafından yönetilerek İslam medeniyeti ve ilmını yayma amacıyla hizmet vermektedir.⁵⁸

18 Mayıs 2011'de Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kararnamesiyle Din İşleri Ajansı kuruldu. Din İşleri Ajansının eski temsilcisi Kairat Lama-Şerif'in sosyal medyada verdiği bilgilere göre Kazakistan'da 2228 mescid resmi olarak kayıt edildi.⁵⁹

⁵⁵ Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi ile Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çift taraflı anlaşmasıyla her yıl Kazakistan'ın cami imamları Türkiye Cumhuriyeti'n giderek 1-2 ay civarında eğitim görmektedir. Ayrıca yurt dışında bazı ülkelerde, örneğin Türkiye, Malezya, Mısır vb. ülkelerde ilahiyat eğitimi alan vatandaşlarımız bulunmaktadır.

⁵⁶ Ongarov, E. A, *İslam jene Kazak Medeniyeti*, s. 28-30.

⁵⁷ Derbisali, A, *Kazakistan'ın Meşitteri men Dini Oku Orındary*, s. 49-71.

⁵⁸ Sandybayev, Jalgas, "Günümüzde Kazakistan'da İslam", s. 215-222.

⁵⁹ Ongarov, E. A, *İslam jene Kazak Medeniyeti*, s. 39.

II. KAZAK TOPLUMUNDA İLMİHALLER

A. İLMİHAL KAVRAMI, TARİHİ GELİŞİMİ, İLMİHALLERİN ÖNEMİ

1.İLMİHAL KAVRAMI

Bir kavram olarak İlmihal, Arapça “ilim” ve “hal” kelimelerinden türetilmiş bir isim tamlamasıdır. Bu terkinin ilk kısmını oluşturan “İlim” kelimesi Arapça kökeni itibariyle bilmek, bilgi,⁶⁰ bir şeyi hakikati ile idrak etmek anlamlarını ifade etmektedir. “Hal” kelimesi ise “el-Havl” kelimesinden türemiş olup durum ve vaziyet gibi anlamlar taşır.⁶¹ Yaptığımız bu açıklamalardan hareketle, ‘ilmihal’ sözlükte ‘durum bilgisi’ demektir. İstılahta ise ilmihalin birçok tanımı yapılmıştır ancak tamamının aynı anlamı ifade ettiği söylenebilir. Örneğin; “İnanç, ibadet, muâmelat, ahlâk konuları, peygamberlerin hayatına dair bilgileri ihtiva eden el kitabıdır”⁶², “Müslümanın günlük yaşantısında bilmesi gereken temel inanç ilkelerini, temizlik, namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetleri ve evlilik-boşanma hükümlerini öğreten kitaplara verilen isimdir”.⁶³

Sonuç itibariyle İlmihalin her Müslümanın bilmesi gereken inanç, ibadet, muâmelat, ahlak ve siyer konularıyla ilgili temel bilgileri insanlara öğretmek amacıyla yazılmış olan eserler olduğunu söyleyebiliriz.

2.TARİHİ GELİŞİMİ

İlmihal geleneğinin tarihi gelişimi incelenirken bu kavramın kelime olarak kullanılması ile telif türü olarak kullanımı ayrı ayrı ele alınmalıdır. Araştırmalar kelime olarak kullanımının erken dönemlerden itibaren olduğunu göstermektedir. “İlim tahsili her Müslüman üzerine farzdır”⁶⁴ hadisindeki ilim kelimesini Şemsüleimme Serahsi⁶⁵ (ö. 483/1090) ve Zernûcî⁶⁶ (ö.591/1194) gibi erken dönem Hanefî uleması “hal ilmi” olarak yorumlamıştır. Bu anlamdaki

⁶⁰ Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, s.246.

⁶¹ İbn Manzûr, Lisânü'l-arabi'i-muhit, s.1/306.

⁶² Kelpetin, Hatice, “İlmihal”, DİA, s.139.

⁶³ Güman, Osman, XX. y.y. Nimet-i İslam Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı, s. 26.

⁶⁴ İbn Mace, es-Sünen, 17. Bab.

⁶⁵ Serahsi, el-Mebcut, XXX/ 260.

⁶⁶ Zernuci, Ta'limü'l-müteallim (nşr. Mustafa Âşür), s.27-28.

hal ilminin sınırlarına kişinin günlük hayatında ihtiyaç duyabileceği iman, küfür, namaz, zekât, hac, helal ve haram gibi hususların gireceği belirtilmiştir.

Telif türü açısından ilmihalin tarihi seyri incelendiğinde eldeki mevcut bilgilerden hareketle bizzat ‘ilmihal’ ismi verilen eserlere ancak Osmanlı’da rastlanılmaktadır. Nitekim Yusuf Ziya Yörükân “ilmihal” tabirinin eskiden beri olduğunu, ancak bir bilim dalı olarak yalnız Türkçe yazılan eserlerde son zamanlarda kullandığını bildirmektedir.⁶⁷ Fakat doğrudan ilmihal başlığına sahip olmayan birçok eser, ilmihalle amaçlanan dini bilgiyi vermeyi hedeflediği görülmektedir. Bunlar Şafii fakihi Halîmî’nin (ö. 403/1012) *el-Minhâc fî şuabi’l-imân* ve Gazzâlî’nin (ö.505/1111) *İhyaü ulûmi’d-din* isimli eserleridir.

Bizzat “İlmihal” kelimesinin kullanımı ile telif edilmiş eserler Osmanlılar döneminde ortaya çıkmıştır. Türkçe İlmihal geleneği önce Arapça yazılmış bazı eserlerin Türkçe’ye çevirilmesi ve eksik görülen kısımların tamamlanmasıyla başlamıştır. Kutbüddin İznîkî’nin (ö. 821/1418) *Kitâbü’l-Mukaddime*’si bu alanın örneklerinden biridir. “İlmihal” adı altında yazılan ilk eser ise *Mızraklı İlmihal* (XVI. y.) kitabıdır.⁶⁸

Bu zamandan itibaren te’lifi hız kazanan ve Cumhuriyet döneminde yazımına devam eden ilmihaller yazılmıştır. Eserler inanç, ibadet, ahlâk, peygamber, din, aile hukuku, İslam hukukuna ait bazı konuları ve günlük yaşayış bilgilerini içermektedir. Bu ilmihallerin belli başlıları arasında Mesud Mahmud tarafından yazılan *Muhtasar İlmihal* (İstanbul 1324); Mehmet Zihni Efendi’nin *Ni’met-i İslam* (İstanbul 1316); Ömer Nasuhi Bilmen’in *Büyük İslam İlmihali* (İstanbul 1947); Hamdi Döndüren’in *Delilleriyle İslam İlmihali* (İstanbul 1991); Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından yazdırılan *İlmihal* (I-II, İstanbul 1998-1999) isimli eserleri zikretmek mümkündür.⁶⁹

3. İLMİHALERİN ÖNEMİ

İlim öğrenmenin her Müslümana farz olduğunu bildiren hadisteki “ilim” kelimesi “ilm-i hal” olarak yorumlanmış ve bunun kapsamına iman, ibadetler, helâller ve haramlar gibi temel bilgilerin girdiği belirtilmiştir.⁷⁰ Mükellef olan bir Müslümanın görevlerini ve ibadetlerini

⁶⁷ Yörükân, Yusuf Ziya, *İslam İlm-i Hali*, s. 5.

⁶⁸ Kelpetin, Hatice, “İlmihal”, *DİA*, s.139.

⁶⁹ Kelpetin, Hatice, “İlmihal”, *DİA*, s.140.

⁷⁰ Kelpetin, Hatice, “İlmihal”, *DİA*, s.139.

yerine getirebilmek için, neyi, nerede, ne zaman, niçin, nasıl ve kimin için yapması gerektiğine dair bilgileri öğreneceği bir bilgi kaynağına muhtaçtır. İşte İlmihal kitapları insanların mükellef olduğu dini vecibeleri konusunda yeterli bilgi sahibi olup, bu bilgilerle üzerlerine düşen dini görevleri yerine getirebilmelerini sağlarlar.

B. KLASİK DÖNEM İLMİHAL KAYNAKLARI

X. yüzyıldan itibaren Kazakistan dâhil Orta Asya topraklarında mescit- medreselerin açılması, dini alanda farklı faaliyetlerin yürütülmesi, dini literatürün kaleme alınmasıyla zirveye ulaşmaya başlamıştır. Bu tür faaliyetlerin içerisinde, dini alandaki manzum eserler önemli bir yere sahiptir. Çünkü İslam'ın ahkâmını tebliğ etme konusunda, ulemanın yanında Müslümanların kalbine imanın nurunu ulaştıran şairlerin de etkisi büyüktür. Bu nedenle, edebiyat ve şiiri seven bir toplum için şairler tarafından kaleme alınan manzum eserler, dini bilgileri tebliğ edip İslam kanunlarının hızla yayılmasını sağlamışlardır.

Eserlerin bazıları Arap dilinde yazılmış, bazıları ise yerel toplumun ana dili olan Türk dilinde kaleme alınmıştır. Arap dilinde yazılan eserler ise yerel toplumun Arap diline vakıf olmadığından dolayı tercümanlar tarafından tercüme edilmiştir. Karahanlılar döneminde başlayan bu faaliyet, Altın Orda, Kazak Hanlığı zamanlarında da devam edip *Hibetül'-Hakaik*, *Hikmetler*, *Ahret Kitabı*, *Gulistan bit'-Türki*, *CumCuma*, *Müünü'l-Mürid*, *Ravnaku'l-İslam*, *Mubayyen dar fikh* gibi dini içerikli manzum eserler meydana gelmiştir. Bu manzum eserler içerisinde *Müünü'l-Mürid*, *Ravnaku'l-İslam*, *Mubayyen dar fikh* gibi fikhî bilgileri içeren manzum eserler meşhurdur. Bu eserler kazak topraklarında kullanılıp toplumun şer'i ilimleri öğrenmesini sağlayan ilmihal kaynaklarını oluşturmuştur. Bu eserlerin dışında da *İrşadü'l-Mülük ve's-Salatin* ve *Kitabı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkandi* gibi kitaplar da kullanılmıştır.⁷¹

Burada isimlerini zikrettiğimiz fikhî kitaplar hakkında kronolojik sırasına göre bilgi verip, her bir eserden bazı örnek meseleleri Türkiye Türkçesiyle birlikte aktarmaya çalışacağız. Şunu da belirtmek isteriz ki, kitaplar kazak müellifler tarafından kaleme alınmamıştır, sadece bizim için belli olan tarafı eserlerin kazak topraklarında kullanılıp, kazakların klasik dönem ilmihal kaynaklarını oluşturmasıdır. Belki de klasik döneme ait kazaklar tarafından telif edilmiş

⁷¹ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 9-10.

fikhi eserler de olabilir, ama bütün gayret ve çabalarımıza rağmen bu yönde bir bilgiye rastlayamadık.

1.MUİNÜ'L-MÜRİD

Eser miladi 1313 yılında Harezm şehrinde kaleme alınmıştır. Yazarın ismi İslam olup kendisi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Günümüze kadar ulaşılan el yazma nüshası Bursa şehrindeki Eski Eserler kütüphanesinde bulunmaktadır.⁷²

Eser manzum halinde yazılmış olup toplam 4 bölüme taksim edilen 1628 satırlardan oluşmaktadır. Birinci bölümde Allah ve Rasülü hakkında, ikinci bölümde Şeri'atın ameli bilgilerinden, üçüncü bölümde tasavvuftan, dördüncü bölümde ise kitabın yazılış tarihi ve gerekçesinden bahsedilmektedir. Eser asıl olarak şeriat ve tarikatla ilgili konuları içermiştir. Şiirler birbirlerine uyumlu şekilde yazılıp, İslam'ın esasları, Namaz, Oruç, Zekât, Avcılık, Alış-veriş ve âdâb konularını kapsamıştır.

Örnek metin:

Mukimdıkta bolsa namaza kalğanı,

Mukimdıktay saparda durıs kılğanı,

Sapar işinde kalğan namazın mukim

Sapar ükımı okısa orındalğanı.⁷³

(Mukimken kazaya kalan namazı, seferde de mukim imiş gibi kaza eder. Seferiyken kazaya kalan namazı ise seferi imiş gibi kaza eder. Böylece emir olunan şey yerine getirilmiş sayılır.)

2. İRŞADÜL-MÜLÜK VE'S-SALATİN

Eser miladi 1387 tarihinde yazılmıştır. Eserin kimin tarafından kaleme alındığına dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserin yazılmasına İskenderiyye emirlerinden Ali isimli zatın

⁷² Toreali Kıdır, *Dastürh İslam Jauharları*, s. 155.

⁷³ Toreali Kıdır, *Dastürh İslam Jauharları*, s. 168.

destekte bulunduğu ifade ediliyor. Günümüzde İstanbul'da bulunan eserin yazma nüshası *Berke b. Barakuz Kandud b. Ođu* tarafından istinsah edilmiştir. Şia'ya tabi olan Fatimiler hükümdarlığından sonra saltanatı tamamen eline geçiren Kıpçakların Mısır ehli için Hanefi mezhebine ait hükümleri genişçe anlatma konusunda bu eserin katkısı büyüktür.

Eser 29 kitap, 56 bab, 93 bölüm ve 49 dini meseleden ibarettir. Yazar, İmanın esasları, Namaz, Zekât, Hac, Yeminler, Köleyi azad etme, İçecekler, Av, Kurban gibi konulara değinip, Hanefi mezhebinin görüşlerini esas almıştır. Kur'an Kerim ve Hadis şeriflerle birlikte mezhep âlimlerinin görüşlerine müracaat etmiştir. İmam Azam, Ebu Yusuf, İmam Muhammed gibi Hanefi fakihlerin görüşlerinin yanında İmam Şafii ve Maliki'nin görüşlerine de atıfta bulunmuştur.⁷⁴

Örnek Metin:

“Alayda at sılkeyine katısıtı Âbu Hanifadan dört riuayat bar. Bır derekte aram, bır derekte küdükti, bır derekte mâkruh, bır derekte taza değen. Âbü Jüsıp pen İmam Muhammed kümânsız taza değen. Maşayıktardın köbısı osını ustandı”⁷⁵. (*“Ancak atın salyası hakkında İmam Azamın dört görüşü vardır. Bir kaynakta necis, bir kaynakta şüpheli, bir kaynakta mekruh, bir kaynakta ise temiz olarak geçmektedir. Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ise şüphesiz temiz demiştir. Meşâyihın görüşü de budur.*)

3. RAVNAKÜ'L-İSLAM

Eser miladi 1464-1465 yılında kaleme alınmıştır. El yazma nüshası tarzında günümüze kadar ulaşıp ilk olarak 1896 yılı Kazan'da, 1898 yılı ise Taşkent şehrindeki matbaalarda yayınlanmıştır. Eseri ilim dünyasına ilk N. P. Ostroumov tanıtp, 1907 yılında “Ravnakul-İslam” adıyla Taşkent şehrinde yayınlamıştır. Eserin yazarı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Samoyloviç eserin yazarının Şeref isimli bir zat olduğunu söylerken, R. İslamov ise eseri yazan kişinin isminin Vafi olduğu kanaatindedir.⁷⁶

⁷⁴ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 224-225.

⁷⁵ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 232.

⁷⁶ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 282.

İslam'ın ışığı anlamını taşıyan kitap, insanlara Allah'ın dinini anlatmak amacıyla telif edilmiştir. Eser büyük otuz kitap ve 45 bölümden oluşmuştur. İmanın ve şeriatın şartları şiir olarak arz edilmiştir. Konular geniş şekilde, Hanefî mezhebinin görüşü doğrultusunda kaleme alınmıştır.⁷⁷

Örnek Metin:

Harab Bayanı

Mağınasın bılıp alğın haramnın,

Bolğanı jön odan kaşık jarannın.

Buyırmağan onı bızge baykağın,

Sak bop sız de ol halal dep aytpağın.

Haramdı eger halal dese kimde-kım,

Anığında kâpırlıkke kırgenin.

Jazası bar tartkızatın ol üşın,

Kümandanba, munı uğıp sen tūsın.⁷⁸

(“Haramın ne olduğunu bilmeliyiz ki, ondan uzak durmalıyız. Onu bize Yüce Rabbimiz yasaklamıştır. Sakın, harama helal demeyin. Eğer bir kimse harama helal dese, küfre girer ve vebali altından kalkamaz. Haramı işleyene büyük bir ceza vardır. Hiç şüphelen olmasın, sadece anlamalısın.)

4. KİTABI MÜKADDİME-İ EBUL-LEYS ES-SEMERKANDİ

Kitap Hanefî fakih Ebu'l-Leys es-Semerkindi'nin (ö. 373/983) abdest ve namaza dair kaleme aldığı çalışmasıdır. Eser pek çok defa Türkçeye çevrilmiş ve Türkler arasında çok

⁷⁷ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 282.

⁷⁸ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 296.

okunmuştur. Eldeki eser, Arapça'dan Türk diline çevrilip Memlüklerin son sultanı Ebu Nasır Kansu Gauri'ye (1500-1517) hediye edilmiştir. Taharet ve Namazın farz, vacip, sünnet, adaplarına dair yazılmış olan bu eser, Hanefi mezhebinde büyük öneme sahiptir. Bu sebeple Hanefi mezhebine bağlı olan Kıpçak-Memlükler eseri Arap dilinen kendi dillerine çevirip sultan Gauri'ye sunmuşlardır. Eserin tercüme el yazma nüshaları, İstanbul ve Paris kütüphanelerinde mevcuttur. El yazmaların birinde *Esenbay b. Sadun* ismi geçmektedir. Ancak o ismin mütercime mi yoksa müstensih mi ait olduğu bilinmemektedir. Eseri A. Zayançkovski, R. Toparlı, A. Kurişjanov, M. Sabır, K. Sadıkbekov gibi uzmanlar inceleyip kendi görüşlerini sunmuşlardır.⁷⁹ Memlük-Kıpçak Türkçesiyle yapılmış bir çevirisi Arapçası ile birlikte tahkik edilerek Ananiasz Zajaczkowski (Varşova 1962) ve Recep Topralı (Erzurum 1987) tarafından neşredilmiştir.⁸⁰

Eser, Arap dilinden birebir tercüme edilmiştir. 47 sayfadan oluşan el yazmasının her sayfasında 12 satırlık metin vardır. İlk olarak Arapça metni yazılmıştır, daha sonra ise Türk dilinde tercümesi verilmiştir. Sadece namaz ve abdestle ilgili konuları içermektedir.

Örnek Metin:

“Kârhi “Muhtasar” attı kitabında Mukayyed su- taza. Bırak deneden jane kimnen nağız daretsizdik pen ükımdedı daretsizdikti tazartpaydı. Barlık derekterde onimen daret alıp, ğusıl kuyunu durıs emestığı ayılğan. Bul Şafiüidin şeşımı”- deĝen”.⁸¹

(Kerhi “Muhtasar” isimli kitabında Mukayyed su temizdir. Fakat bu su bedendeki abdestsizliği ve elbisedeki necaseti gidermez. Kaynakların tamamında o suyla taharet ve gusül abdesti almak doğru değil denilmiştir. Bu İmam Şafi’nin görüşüdür.” - demiştir.)

⁷⁹ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 258.

⁸⁰ Yazıcı, İshak, “Semerkandi, Ebü'l-Leys”, *DİA*, 36/474.

⁸¹ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 261.

5.MUBAYYEN DAR FİKH

Eser Zahiruddin Muhammed Babır tarafından kaleme alınıp miladi 1522 yılında tamamlanmıştır. Babır, bu çalışmasında İslami bilgileri şiir yoluyla arz etmeyi amaçlamıştır. Bu açıdan eser Türk yazılı edebiyatında önemli bir statü kazanmıştır.⁸²

Bu eserin günümüze birkaç nüshası ulaşmıştır. Eserin nüshaları Özbekistan (*Alişer Navayi müzesi, Al-Biruni Şarkiyat Enstitüsü*), Berlin (*StaatsBibliothek*), Leningrad (*Rusya Şarkiyat Enstitüsü*) kütüphanelerinde bulunmaktadır. R. Arat, F. Köprülü, A. Şerbak, İ. Mirzoyev, B. Dmitriyeva, T. Seyhan gibi araştırmacılar, Babır'ın bu eseri hakkında bilgi verip değerlendirmelerini sunmuşlardır.⁸³

Eser toplam 2258 beyit, yani 4516 satırdan oluşup beş büyük bölümden ibarettir. Beş ana bölüm içerisinde iman, namaz, zekât, oruç, hac kitapları işlenmiştir. Her kitapta ilgili ibadetin farz, vacip, sünnet, adap, müstehap ve mekruh yönleri işlenmiştir. Ayrıca abdest, gusül, istinca, istibra, necaset, teyemmüm gibi meseleler ele alınmıştır.

Örnek Metin:

Ekı türlü boladı bul nâjâsât,
Âr kaysısın bölektep koyğan atap.
Ğalıza, ekınşısı ol – hafifa,
Şariğatta boladı bul akikat.
Bılgeysın ğalızağa ne jatadı?
Irıñ, Kan jâne Şağır dep atadı.
Bır jerinde kannan daktın bolmağı,
Dâret kemşılığı bop tabılar ol dağı.
Bauızdalğan maldan juksa ol eger,

⁸² Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 308.

⁸³ Toreali Kıdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 308.

Onday kandar ârkez taza deliner.⁸⁴

(İki çeşit necaset vardır. Her ikisinin iki farklı ismi vardır. Birincisi Galiza, ikincisi Hafifa, Şeriatta bu bir gerçektir. Galizaya neyin ait olduğunu bilmelisin. İrin, kan, şaraptır bunlar. Bir yerinde kan damlasının izi olursa Abdestin bir noksanlığıdır, Kesilmiş hayvanın eti üzerindeki bir kan insana dokunduysa, bu kanlar temiz sayılır.)

Netice olarak, İmanın esaslarını ve şeriatın şartlarını şiir yoluyla nakletme geleneği, Altın Orda döneminde başlamıştır. XIV-XV yy. da yazılan “Müinül’-Murid”, “Raunakul’-İslam” gibi eserlerde dini ibadetlerin eda edilmesi hakkındaki meseleler yer almışlardır. XVI. yy. da kaleme alınan Zahiruddin Babır’ın “Mubayyen” adlı eseri de bu geleneğin devamıdır.⁸⁵

C. KAZAK TOPLUMUNDA İLMİHAL ÇALIŞMALARI

Kazak Hanlığı kurulduktan sonra Kazakların göçebe hayatı sürmesi, Rusya hakimiyeti altına girdiği XVIII. yüzyıla kadar Kazakların hayatının savaşıyla geçmesi, onların İslam’ı öğrenmelerine engel teşkil ediyordu. Her halde bu sebeplerden dolayı olsa gerek, bu döneme ait Kazaklara has yazılı dini eser bulunabilmiş değildir. Ancak bu dönemlerde, daha önce bahsettiğimiz Buhar Jirau, Asan Kaygı, Şalkiyiz gibi İslami ilimleri tahsil etmiş şairler yaşamıştır.⁸⁶ Rus misyoneri Malov, ilim adamı Radlov’un kendisi için topladığı kazakça şiirlerde İslâmi unsurların çok olmasının kendisini rahatsız ettiğini belirtmiştir.⁸⁷ Bu bilgiden hareketle, dini bilginin sözlü olarak ve şiirler vasıtasıyla nesilden nesile aktarıldığını söyleyebiliriz.

XVIII. yüzyıldan 1991 yılına kadar Kazaklar Rus hakimiyeti altında üç asır geçirmişlerdir. Bu asırlar, Çar Hükümeti’nin sömürgecilik siyaseti, kazakları Ruslaştırma siyaseti, İslam’a saldırma ve onu ortadan kaldırma, Kazakları dinsizleştirme siyaseti dönemidir. Rusların bu siyasetlerine karşı bir faaliyet olarak İbray Altınсарin *Şariyatu’l-İslam* (Kazan’, 1894) ve Şakerim Kudayberdiyev de *Musulmandık Şartı* (Orenburg, 1911) adlı eserlerini

⁸⁴ Toreali Kızdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 323-324.

⁸⁵ Toreali Kızdır, *Dastürlü İslam Jauharları*, s. 308.

⁸⁶ Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, s.105.

⁸⁷ Malov, Bayraş, *O Tatarah, Evreyah i Drugih İnarodtsah v Rossiyskoy İmperii*, s.17.

yazmışlardır. Eserler her ne kadar İlmihal ismiyle telif edilmemiş olsa da inanç, ibadet ve ahlak konuları içerip, ilmihal nevinde yazılmıştır.⁸⁸

Kazak Hanlığının kurulmasından bağımsızlık öncesi döneme kadar (1455/1456-1991) yaptığımız araştırma neticesinde, sadece bu iki müellifin ilmihal niteliğindeki kitaplarını tesbit edebildik. Diğer kazak aydınları da o dönemlerde ilmihal niteliğinde başka eserler yazmış olabilirler ancak o zamanki dine karşı siyasi durumdan dolayı bu eserler komünist yönetim tarafından ortadan kaldırılmış olabilir.

Bağımsızlık sonrası döneme ait ilmihal çalışmalarına gelince Halife Altayın “*İslam Ğibadatu*”, Joldıbay ve İsaoglu’nun “*İslam Ğilimhalı*”, Anarbayev ve Karakulov’un “*İslam Ğilimhalı*” adlı eserleri mevcuttur. Yine ilmihal olarak isimlendirilmese bile, şekil ve muhteva bakımından “özel ilmihaller” olarak sınıflandırdığımız Ruslan Kambarov’un *Neke Kitapşası* (Nikah Kitapçığı), Absattar Hacı Derbisali’nin *Kurban Ayt Kutty Mereke* (Kurban Bayramı Bereket Bayramıdır) ve *Ramazan Nur Şaşkan Ay* (Ramazan: Nur Saçan Ay) adlı eserleri bu döneme ait ilmihal çalışmaları içerisinde yer almaktadırlar. Günümüzde bir İslam ülkesi olan Kazakistan’daki şer’i ilimler alanındaki tedvin faaliyetleri, her araştırmacıyı ilgilendiren bir konudur. Bu nedenle bağımsızlık öncesi ve bağımsızlık sonrası dönemlerinde Kazakistan’da tedvin edilip Kazak toplumunun dini bilgileri öğrenmesini sağlayan kaynakları ortaya koyduktan sonra, kitapların tanıtımını kronolojik sırasına göre vermeye çalışacağız.

⁸⁸ Bknz. Altınсарin, İbray, Şariyatul’-İslam, Almatı, 1993; Kудayberdiyev, Şakerim, Musulmandık Şartı, Almatı, 1993.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ DÖNEMDE YAZILMIŞ İLMİHALLER

I. IBIRAY ALTYNSARİN ve MUSILMANDIK TUTKASI ADLI ESERİ

A. IBIRAY ALTYNSARİN'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. DOĞUMU ve NESEBİ

Kaynaklar Ibray (İbrahim)⁸⁹ Altynsarin'in, 20 Ekim 1841 yılında, Kazakistan'ın eski adıyla Torğay şehri Arakarağay bölgesinde, şimdiki adıyla Kostanay şehri, Zatobol ilçesinde doğduğunda müttefiktir.⁹⁰ Kendisi Kazak halkının Orta Cüz'ünün⁹¹ Kıpçak boyundandır. Babası Orta Cüz'ün Kıpçak boyundan Altınsarı, annesi ise Argın boyundan Şegen beyin kızı Ayman'dır.⁹²

1845 yılında babası Altınsarı'nın vefatından sonra dedesi Balgoja'nın terbiyesinde yetişmiştir. Balgoja ise, Kazakların tarihini, örf ve adetini bilen, şiir sanatlarına vakıf, kendi zamanındaki beylere hatiplik eden, etraftakilere hükmeden birisidir. Kendi anadiliyle birlikte Rus diline hâkim olan Balkoja sadece kendi ortamında meşhur olmayıp, Rus yöneticileri tarafından da çokça itibar edilen bir zattır.⁹³

Babası Altınsarı hayattayken, Ibray örf gereği⁹⁴ dedesi Balgoja'nın oğlu sayılırdı.⁹⁵ Aslında Balgoja torununa kendi ismini soyisim olarak verecekti (yani "Ibray Balgoja")

⁸⁹ Altynsarin dünyaya geldiğinde ailesi ve köy muhtarları istişarede bulunarak ona İbrahim ismini veriyorlar. Daha sonra millet onu Ibray olarak isimlendirmeye başlıyor. Bknz. Derbisalin, Anvar, *İbray Altınsarin*, s. 27

⁹⁰ Sadırbayev, Sultanğali, *Ibray (Altınsarin)*, s. 108; Derbisalin, Anvar, *Ibray Altınsarin*, s. 27, Ayan, Ekrem, *Ibray Altınsarin*, s. 512;

⁹¹ XV. yy. da Kazak hanlığı kurulduktan sonra, taifelerin birliği esnasında yer durumuna göre Kazak cüzleri oluştu. Bu üç cüz: Ulu Cüz, Orta Cüz ve Kişi (Küçük) Cüz. Bknz. Adilbayeva, Ş, "*Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*", s. 47.

⁹² Ayan, Ekrem, *Ibray Altınsarin*, s. 512.

⁹³ Derbisalin, Anvar, *Ibray Altınsarin*, s. 30.

⁹⁴ Çünkü kazak örfüne göre büyük çocuktan doğan ilk torunu dede ve nine kendi himayesine alıp evlat ediniyor.

⁹⁵ Derbisalin, Anvar, *Ibray Altınsarin*, s. 33.

olacaktı), ama erken yaşlarında vefat eden oğlu Altınsarı'nın ismi unutulmasın diye fikrini değiştirdi.⁹⁶

2. EĞİTİM HAYATI

Altınsarin, 1845 yılının mart ayında Kazak çocuklarının okutulup tercüman olarak hazırlanması amacıyla Rus Hükümeti tarafından açılması beklenen okula öğrenci olarak kayıt edilir.⁹⁷ Ancak bu okulun açılmasının gecikmesinden dolayı üç yıl kadar köy mollasından İslami eğitim alır. Dedesi Balgoja Bey'in nasihatlerini dinler, halk arasındaki diğer hatiplerin sohbetlerine katılır. Daha o yaşta iken gelecek için ümit vaat eden birisi olduğunu gösterir.⁹⁸

1850 yılında okul faaliyete geçer. Okulda fen dersleriyle birlikte Rus, Tatar, Arap ve Fars dilleri okutulur. Okula devam eden İbray'a dedesi Balgoja sürekli okumanın faydasını anlatan mektuplar yazar.⁹⁹ Daha okuldayken İbray Rusların ilim sistemini beğenir. Puşkin, Lermontov gibi Rus yazarlarının eserleriyle tanışır.¹⁰⁰ 31 Ağustos 1857'de mezkûr okulu "başarıyla" tamamlayıp, Orenburg Sınır Komisyonunda tercümanlık görevine başlar.

1859 yılında Altınsarin Rus yönetici Grigoryev'in tercümanı olarak işe başlayıp, onun zengin kütüphanesinden yararlanmaya başlar. Bu sırada Puşkin, Tolstoy gibi Rus edebiyatı klasiklerini, Batı klasiklerinden ise Shakespeare, Goethe, Bayron gibi yazarların eserlerini okuyup, kendi ufkunu genişletmeye başlar.¹⁰¹

I. Altınsarin'in özel ders aldığı hocalar konusunda, araştırdığımız kaynaklarda net bir bilgi verilmemektedir. Ancak İbray'ın tercümanlık görevini yaparken Kazan Üniversitesi profesörü, misyoner, Türkolog N. İ. İlminski¹⁰² ile tanıştığını biliyoruz. İlminski'nin izahlarıyla anlamadığı Rusça kelimeleri öğrenir. Hatta Altınsarin, İlminski'nin evinde akşam 7'den gece 12'ye kadar kalıp, Rusça dersleri aldığı için İlminskiy onun hakkında "ailemin kalıcı misafiri

⁹⁶ Derbisalin, Anvar, *Ibray Altınsarin*, s. 37.

⁹⁷ Süleymenov, İbray Altınsarinin Ömrü Jolı jene Qızmetı, s. 32.

⁹⁸ Şüyınşaliyev, H, *Gasırdağı Kazak Adebıyeti*, s. 161

⁹⁹ Ayan, Ekrem, İbray Altınsarin, s. 513.

¹⁰⁰ Derbisalin, Anvar, İbray Altınsarin, s. 52.

¹⁰¹ Ayan, Ekrem, İbray Altınsarin, s. 513.

¹⁰² 1846 yılında Kazan Dini Akademisinden mezun olup, aynı akademide "Müslümanlık Karşıtı Bölümü"nde bölüm başkanı olarak çalıştı. Akademide Tatar ve Arap Dili dersleriyle birlikte teoloji derslerine de girdi. Rusya sınırları içinde yaşayan, Rus olmayan halkların Rus maneviyatında yetiştirilmesini, milletlerin Ruslaştırmasını amaçlayan programın kurucusudur. Bknz. Ayan, Ekrem, s. 127

oldu” demiştir. Ayrıca Altınsarin görev yaparken çok zor durumlarında sorunlarını İlminski ile paylaşarak, zaman zaman onun fikirlerinin desteğiyle hareket etmiştir.¹⁰³ İlminski kendi hatıralarında, Altınsarin tercümanlık görevinde bulunurken Vasiliy Grigoryev’in onu yetiştirip, kendi tecrübesini paylaştığını aktarmaktadır.¹⁰⁴ Bu sebepten dolayı İlminski ve Grigoryev’in İbray’ı yönlendiren rehber hocaları olduğunu tahminen söyleyebiliriz.¹⁰⁵

3. İLMİ KİŞİLİĞİ VE GÖRÜŞLERİ

Bozkırın çocuğu Altınsarin, eğitimsiz Kazak topraklarında doğan, karanlık devrini boğmaya çalışan aydınlık ilmi olarak karşımıza çıkar. İleri görüşlü, aydın fikirli, aktif, söz ustası bir sanatkârdır. Ömrünü halkına hizmet etmeye adanmış, samimi, inançlı, dürüst ve yazdığıyla yaşadığı aynı olan bir şairdir. Döneminin önemli bir cemiyet adamı, ilk pedagoğu ve eğitimci yazardır.¹⁰⁶

İ. Altınsarin, Kazak bozkırlarının ilk eğitim merkezlerini¹⁰⁷ açmış kişidir ve Kazak halkının eğitimine son derece önem veren bir önderdir. Okullarda diğer derslerin yanı sıra, Rus alfabesini ve Rusçayı öğretmiştir. Bununla Altınsarin Kazak halkının geleceği olan gençlerin zengin Rus arşivlerinden yararlanmasını, Batı medeniyetini tanıyıp, ufuklarını genişletmesini amaçlamıştır. Aynı zamanda iyi bir çevirmen de olan Altınsarin, o dönemlerde Kazak dilinde yazılmış olan kuvvetli eserlerin bulunmamasından dolayı Rusça kaynaklardan kitapları Kazakçaya çevirmiştir. Ayrıca ana dilinde eserler yazmaya başlamıştır. Öyle ki, Kazak dilinin ilk edebi eseri olan “*Kazak Hrestomatiyası*”nı (*Kazak Okuma Kitabı*) da kendisi yazarak, kazak yazılı edebiyatının temelini atmıştır.¹⁰⁸ Milletinin geleceğini düşünerek yaptığı bu hizmetlerinden dolayı halk Altınsarin’i kendilerinin aydınlık geleceği olarak görmüştür.¹⁰⁹

¹⁰³ Akgül, S; Durmuş, M, İlminski’nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan’ın Milli Eğitim Politikası ve I. Altınsarin, s. 203.

¹⁰⁴ Lamaşayev, A, *İbray Altınsarin*, s. 9

¹⁰⁵ Ayan, Ekrem, *Altınsarin ve İlminski*, s. 128.

¹⁰⁶ Akgül, S; Durmuş, M, *İlminski’nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan’ın Milli Eğitim Politikası ve I. Altınsarin*, s. 201

¹⁰⁷ 10 Nisan 1883 yılında Kazak tarihinin ilk okulu Altınsarin tarafından açılmış ve bu okulların sayısı zamanıyla yüzleri bulmuştur. Bknz. Süleymenov, B, *Tandaulı Yenbekter*, s. 9

¹⁰⁸ Akgül, S; Durmuş, M, *İlminski’nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan’ın Milli Eğitim Politikası ve I. Altınsarin*, s. 202.

¹⁰⁹ Narımbetov, A, *Edebi Makalalar jene Delilder*, s. 4.

Kazakları Ruslaştırma projelerinin yürütüldüğü bir dönemde yaşayan Altınsarin misyonerlik faaliyetlerine karşı 1884 yılında şer’i bilgileri içeren “Musılmanşılık Tutqası” (İslamın Şartları) adlı eserini yazmıştır.¹¹⁰ Okula başlamadan önce, Altınsarin’in 3 sene köy mollasından şer’i ilimleri tahsil ettiğini daha önce söylemiştik. Bütün bu bilgilerden hareketle Altınsarin’i şer’i ilimlere vakıf, İslami adabı bilen ve vatanı sevmenin imandan olduğunu farkında olan, kazak toplumunun geleceği için çalışan dindar bir Müslüman olduğunu söyleyebiliriz.

Altınsarin’deki azmi gören Profesör N. İ. İlminski, onunla tanışmasının sebebini kendi hatıralarında şöyle anlatmaktadır: “Vasiliy Grigoryev’in zengin bir kütüphanesi vardı. Grigoryev Altınsarin’a onun kütüphanesini kullanmasına izin vermişti. Altınsarin, büyük bir özveriyle okuma işine kendini vakfediyordu. Sadece Kazakları ve yöneticileri gördüğünde kitaptan başını kaldırırdı. Geri kalan vakitlerde ise devamı kitaplar okurdu. İşte benim Altınsarin ile tanışmamın sebebi budur.”¹¹¹

Ibray Altınsarin, 47 yıllık ömrünün 30 senesini Kazak çocuklarının eğitimi, halkının aydınlanması ve Kazakça’nın canlı tutulması yönünde harcamıştır. Bu mücadelesi boyunca okullar açmış, çocuklara yönelik eserler yazmıştır. Gramer kitabı ve dini bilgiler içeren kitapları yazmış ve yayınlamıştır. Bu faaliyetleriyle birlikte 1883 yılının ocak ayında “Kazak Gazeti” isimli gazetenin kendisinin hazırladığı ilk sayısı yayınlanır. Bu nedenle Altınsarin yazılı Kazak edebiyatında çocuk edebiyatının temelini atan, çocuk edebiyatını kuran, Kazak eğitim tarihinde ilk defa okul açan, Kazak günlük yayını kuran önder olarak tanınır. Ayrıca Altınsarin kendisinin açtığı okullarda çocuklara ders de okuttuğundan dolayı ‘Kazak bozkırında ilk öğretmen’ şeklinde övgüyle zikredilmektedir.¹¹²

4. ÇAĞDAŞLARI VE ÖĞRENCİLERİ

Altınsarin’la birlikte aynı dönemde yaşayan ve kazak toplumunu aydınlatmaya çalışan başka önder kazak aydınları da yaşamıştır. Bunlardan en önemli isimler olarak Abay

¹¹⁰ Ayan, Ekrem, *Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-Ibray Altınsarin*, s. 37.

¹¹¹ Lamaşayev, A, *Ibray Altınsarin*, s. 10

¹¹² Ayan, Ekrem, *Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-Ibray Altınsarin*, s. 32.

Kunanbayev'i (1845-1904), Şakerim Kudayberdiyev'i (1858-1931) ve Meşhür Jusıp'i (Yusuf) (1858-1931) sayabiliriz. Bu aydınları kısaca tanıtmak istiyoruz.

a. Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904)

1890-1898 yıllarında Felsefi düşünceler, nasihat ve özdeyişlere yönelik yazdığı “Kara Söz” adlı eserinin müellifi olarak karşımıza çıkar. Asıl adı İbrahimdir. Ancak çocukken konuşulan şeylere dikkat etmesinden dolayı çevresi onu Kazakçada “dikkatli” manasına gelen ‘Abay’ adıyla isimlendirmeye başlıyor. Kendisinin doğduğu Semey şehrindeki Ahmet Rıza medresesinde şer’i ilimleri tahsil eder. Bunun yanında edebiyat, tarih, matematik, coğrafya gibi modern bilimleri de öğrenir. Yaşadığı dönemde kazak toplumundaki eksiklikleri eleştirerek kazakları uyandırmaya ve geliştirmeye çalışır. Hem edebiyat hem sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendisinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı bir düşünür ve edebiyatçıdır.¹¹³

b. Şakerim Kudayberdiyev (1858-1931)

Gerçek ismi Şahkerimdir. XIX. asır Kazak Edebiyatının önemli ismi olan Abay’ın hem kardeşi hem talebesidir. 5 yaşından itibaren köy mollasından dini dersler almaya başlayan Şakerim, kalbinde imanı olan, abdestsiz gezmeyen, Besmelesiz işe başlamayan ünlü bir şairdir. Şairin “Musulmandık Şartı” adlı kitabı yüzlerce kazak Müslümana İslam’ı öğretip, şer’i ilimlerle aydınlanmasını sağlamıştır.¹¹⁴

c. Meşhür Jusıp (Yusuf) (1858-1931)

Buhara’da medrese eğitimi gören, Kur’an ezberleyen, şer’i ilimlere vakıf olan bir Kazak edebiyatçısıdır. Edebi eserlerinin çoğunluğu Kur’an ve Sünnete dayanmaktadır. Kazakların dini hayatına ana katkısı, Müslümanlık duygusunu besleyen ve kazakların dindarlığının gelişmesini sağlayan şiirleriyle olmuştur. Bunlardan birisi de iman ve ibadet esaslarını anlatan “Beş Farz” isimli şiiridir.¹¹⁵

¹¹³ Kalkan, İbrahim, “Abay”, DİA, s. 374-375.

¹¹⁴ Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s. 161.

¹¹⁵ Beysenov, B. K, *Kazak Oyşıldarı Dın Turalı*, s. 167.

5.ÖĞRENCİLERİ

Altınsarin'in tercümanlık görevinde bulunurken aynı anda okullarda kazak çocuklarına derse girdiği, onlara şer'i ilimleri ve Rus dilini öğrettiği bilinmektedir.¹¹⁶ Okuttuğu öğrencilerinin sayısı malum olmamakla birlikte, Ekrem Ayan'ın, hakkında bilgi bulunmayan Ğabdoğali Balğımbayev isimli bir öğrencisine atıfta bulunduğunu tespit edebildik.¹¹⁷

6. ESERLERİ

a. Kazak Hrestomatiyası (*Kazakça Okuma Kitabı*):

Kazak Dili tarihinde Kiril alfabesiyle yazılmış ilk eserdir. Altınsarin'in Rus ve Batılı kaynaklardan öğrendiği usul ve tecrübesiyle Kazak çocuklarına yönelik 1879 yılında yazılmıştır. Eser ilk kez Orenburg'da basıldıktan sonra biraz kısaltılıp Arap harfiyle "Maktubat" adıyla 1889 yılında tekrar Orenburg'da, 1899 yılında ise Kazak matbaalarında yayımlanır. 1906 yılında A. Vasilyev'in redaksiyonuyla zenginleştirilip Kiril alfabesiyle son kez yayımlanır. Kitabın önsözünde İbray eserin yazılmasının sebebinin şöyle ifade etmektedir: "Ana dilimiz olan Kazak dilinde ilk kez çıkan bu kitabı, okullarda okuyan Kazak çocuklarına okuma kitabı olmasıyla birlikte halkın da yararlanabileceği bir kitap olması nedeniyle hazırladım."¹¹⁸

Altınsarin Eseri yazmayı düşündüğü zaman iki cild olarak planlamıştı. Ancak ikinci cilt hazır olmasına rağmen basılamamıştır.¹¹⁹

Eser 4 bölümden oluşmaktadır:

1. Çocukların hayatından alınan hikâyeler;
2. Her yaştaki yetişkinlerin hayatından alınan hikâyeler;
3. Kazak akınlarının en iyi şiirleri;
4. Kazak atasözleri.¹²⁰

¹¹⁶ Süleymenov, B, İbray Altınsarin'in Ömir Jolı jâne Qızmeti", s. 36

¹¹⁷ Ayan, Ekrem, *İbray Altınsarin- Hayatı ve Eserleri*, s. 519.

¹¹⁸ Ayan, Ekrem, İbray Altınsarin- Hayatı ve Eserleri, s. 519.

¹¹⁹ Balğımbayev, Ğ, İbray Altınsarin Turalı Estelik, s. 368.

¹²⁰ Altınsarin, İbray, Tandıulı Şığarmalar, s. 221.

b. Kazaktarğa Orıs Tılın Üyretüdin Bastavış Kuralı (Kazaklara Rusçayı Öğretmenin Temel Kuralı):

Altınsarin'in Orenburg şehrindeki Rus-Kazak ilkokulunda Rusça dersleri verdiği beş yıllık tecrübesinin neticesi olan bu kitap Kazak çocuklarına Rusçayı öğretmek için hazırlanmıştır. Nitekim Altınsarin kitabın önsözünde eserin yazma amacını şöyle anlatmaktadır: “Rusça bilmeyen kazak çocukları Rus okullarına girdiği zaman çok zorlanmaktadır. Bu sebeple Kazak çocuklarına yönelik bu kitabı yazdım.”¹²¹ Yine aynı eserin önsözünde Rus gramerini tam vermediğini, sadece başlangıç düzeyinde hazırladığını açıklar.¹²²

Eser, “Kazak Hrestomatiyası”nın yayınlandığı aynı yılda, yani 1879 tarihinde yayınlanmıştır. 8 bölümden oluşmaktadır. 1. Zat Esim (İsim); 2. Sın Esim (sıfat); 3. San Esim (sayılar); 4. Esimdik (Zamir); 5. Üstev jene Şılav (Zarf ve Bağlaç); 6. Kömekşi Söz (Yardım Kelime); 7. Etisitk (Fiil), 8. Kazak tılınen Orıs tılne audaru Uşın jattığular jene mısaldar (Kazak dilinen Rus diline çeviri yapma alıştırmaları ve örnekler).¹²³

c. Musılmandık Tutkası (Müslümanlığın Temeli):

Kazaklara şer'i bilgileri öğretmek amacıyla yazılan bu kitap, İslam'ın ana bilgilerini içerip 1884 yılı Kazan matbaasında Arap harfleriyle, daha sonra aynı tarihte Kiril alfabesiyle tekrar yayımlanmıştır.¹²⁴ Konumuzu ilgilendiren asıl eser olduğu için, bu çalışmayı bir sonraki bölümde detaylarıyla birlikte tanıtacağız.

d. Orınbor Vedomstvası Kazaktarının Ölgem Adamdı Jerlev Jâne Oğan As Berüv Dâstürinin Oçerki (*Orenburg Bölgesi Kazaklarının Ölen Adamı Gömme ve Ona Yemek Verme Geleneği Üzerine Deneme*) ve **Orenburg Vedomstvası Kazaktarının Kuda tüssüv, Kız Uzatuv Jâne Toy Jasav Dâstürinin Oçerki** (*Orenburg Bölgesi Kazaklarının Düniür Olma, Kız Alma ve Düğün Yapma Geleneği Üzerine Deneme*)

Kazak milletinin ölümden sonra defin töreni, ölü adına yemek verme, kız isteme ve düğün yapma geleneği üzerine yazdığı bu iki makaleyi Altınsarin, Orenburg meclisine gönderir.

¹²¹ Altınsarin, İbray, Tandaulı Şığarmalar, s. 224.

¹²² Altınsarin, İbray, Tandaulı Şığarmalar, s. 226.

¹²³ Ayan, Ekrem, *İbray Altınsarin*, s. 526.

¹²⁴ Altınsarin, İbray, *Tandaulı Şığarmalar*, s. 9.

Bu makalenin yayımlanmasıyla ilgili Orenburg Meclisi toplanıp makaleyi inceler. Netice olarak Kazak etnografyası alanında çok değerli bir çalışma olarak kabul edildiğinden, 23 Mart 1868 tarihinde Orenburg meclisi tarafından makalenin yayımlanmasıyla ilgili karar verilir ve 1870 yılında bu iki makale yayınlanır.¹²⁵

7. VEFATI

I. Altınsarin, 1889 yılı Nisan ayının başlarında Kostanay'daki öğretmenler ve öğrencilerle birlikte fotoğraf çektiirdiği sırada hastalanır. 24 Nisan'da Kostanay'dan kışlık evine gittikten sonra, bölge doktoru M. Karabayev tarafından muayene edilir. Mayıs ayının yedisine kadar yatakta yatar, İyileşir gibi olduğu zaman işlerine devam etmek ister, fakat evinde yangın çıkar. O gün çok soğuk bir gün olduğundan dolayı sağlığı gittikçe kötüleşir. Tekrar yatağa düşer. Hastalığı bir türlü geçemeyen Altınsarin, 17 Temmuz 1889 tarihinde öğle vaktinde 48 yaşını doldurmadan vefat eder. Tobıl ırmağı civarındaki babasının mezarının yanına gömülür.¹²⁶

B. MUSILMANDIK TUTKASI

1. ADI VE ALTINSARİN'A AİDİYETİ

Kitap 1884 yılında *Şariyatu'l-İslam* adıyla Kazan Üniversitesi matbaasında ilk olarak Kazak dilinde Arap harfleriyle yayımlandıktan sonra, sonraki baskılarda *Musılmandık Tutkası* olarak değiştirilmiştir.¹²⁷ Kitap günümüz biyografi kaynaklarında *Musılmandık Tutkası* şeklinde geçmektedir.

Eserin Altınsarin'a aidiyeti konusunda bir ihtilaf söz konusu değildir.¹²⁸ Nitekim müellif de eserin önsözünde "Ben Fakir İbrahim, Müslüman kazak toplumunun şer'i bilgilerden istifade etmeleri için bu kitabı yazmaya başladım"¹²⁹ diyerek kendi adını zikredilmektedir.

¹²⁵ Ayan, Ekrem, *Ibray Altınsarin*, s. 530.

¹²⁶ Ayan, Ekrem, *Ibray Altınsarin*, s. 517.

¹²⁷ Adilbayeva, Ş. *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, s. 112.

¹²⁸ Altınsarin, Ibray, *Musılmandık Tutkası*, s.10; Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, s. 112; Ayan, Ekrem, *Ibray Altınsarin*, s. 528.

¹²⁹ Altınsarin, Ibray, *Musılmandık Tutkası*, s.10.

2. YAZILIŞ GEREKÇESİ

Altınsarin'in eserin önsözünde yaptığı açıklamalardan¹³⁰ şu hususlar anlaşılmaktadır:

- Eser, Kazak çocuklarına Hıristiyan Dini'nin temellerini öğretmeyi amaçlayan misyonerlik siyasetine karşı bir tedbir olmak üzere,
- Altınsarin, eseri Kazak gençlerinin İslam dininin temel bilgilerini öğrenmesi ve din hakkındaki bilgilerde yanlışlıklara düşmemesi için,
- İlmihal nev'inde olan, Kazak dilinde yazılmış, herkesin kolayca anlayabileceği bir seviyede İslam dininin ruhuna uygun dini kitaplara ihtiyacı giderilmesini amaçladığını ifade etmektedir.

3. FAYDALANDIĞI KAYNAKLAR

Altınsarin kitabı yazarken hangi kaynaklardan faydalandığını önsözünde¹³¹ şöyle açıklar: “Bu kitap başta ayet ve hadisten olmak üzere, Peterburg şehrindeki cami imamı Molla Gatavalla ile Bayazıd isimli iki mollanın bütün kitaplardan yararlanarak yazdığı “İslam” adlı kitabından ve bunun dışında itibarı yüksek kitaplardan bakılıp, mukayese edilip denkleştirilerek yazıldı. Kitabı okuyanların hayırlı dualarını ümit ederim.” Araştırmalarımız neticesinde Altınsarin'in temel kaynak olarak faydalandığı bu eser ve iki müellifi hakkında bilgiye rastlanılmamıştır.

Ayrıca, eserin Hac bölümünde Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'le (a.s) ilgili meşhur kıssayı aktarırken müellifi belli olmayan “*Kıssası Enbiya isimli* kitabında şöyle zikretmektedir” diye bir kayıt bulunmaktadır. Dolayısıyla yukarıda zikrettiğimiz kitaplarla birlikte “*Kıssası Enbiya*” kitabını da Altınsarin'in eserini yazarken faydalandığı kaynaklardan sayabiliriz.

¹³⁰ Altınsarin, İbray, *Musılmandık Tutkası*, s.6-10.

¹³¹ Altınsarin, İbray, *Musılmandık Tutkası*, s.10.

4. İÇERİĞİ VE YAZIM ŞEKLİ

Eser bir giriş ve dört bâbtan oluşmaktadır. Başındaki iman babı da dahil olmak üzere, eserin konuları, içeriği ve tertibi Osmanlı dönemi ilmihal kitaplarıyla aynı şekilde tasnif edilmiştir.

Altınсарin girişte Besmele ile başlar, Allah'a hamd eder ve Peygamber'e (s.a.s.) salat ve selam getirir. Kitabın ilmihal nev'inde olduğunu, her Müslüman üzerine bu ilmi bilmenin farz-ı ayn olduğunu ifade ederek, yazılış amacını da ortaya koyar. Eseri yazarken faydalandığı kaynakları zikreder. Kitabın muhtevasının 4 bölümden oluştuğunu ve bölümlerin başlıklarını belirtir.

Kitabın içeriğini oluşturan bu dört bölümün içeriği şu şekildedir:

Birinci bölümde İslam dinine göre İmanın ne olduğu, Allah'ın birliğinin, Muhammed'in onun elçisi olduğunun nasıl bilinmesi gerektiği; İmanın Şartları ve itikadi mezhepler anlatılmaktadır.

İkinci Bölüm Taharet, Namaz, Oruç, Zekât, Haç, Kurban, Av, Ef'âl-i Mükellefin, Helaller-Haramlar hakkındadır. Üçüncü Bölümde ise İslam ahlakından bahsedilmektedir. Dördüncü bölümde Allah'a kulluk ederken okunulan ayet ve duaların Arapçasıyla birlikte Kazak diline çevrilmiş olarak kelime manaları ve ayetlerin nüzul sebepleri verilmektedir. Kitapta yer verilen sureleri şöyle sıralayabiliriz: Fâtiha, Kâri'a, Tekâsür, Asr, Hümeze, Mâ'un, Kâfirun, Nasr, Tebbet, İhlâs, Felâk, Nâs. Dualar ise: Sübhâneke, Tahıyyât, Salevât-ı Şerifeler (Salli, Barik), Rabbena, Kunut ve Cenaze duâlarının ibarettir. Ancak eser ilk olarak Arap harfleriyle, sonradan ise Kiril harfleriyle yayınlandığından dolayı Kitaptaki Ayet ve Dualar sonraki baskılarda Arap dilinde ama Kiril harfleriyle yazılmıştır.

Eserin şekil bakımından değerlendirmesini altı madde halinde özetleyebiliriz:

1. Altınсарin, eserini halkın anlayabileceği tarzda sade bir Kazakça ile kaleme almıştır.
2. Eserde sadece dört bab başlığı bulunmaktadır. Konular alt başlıklar halinde düzenlenmiş bir şekilde ele alınmamıştır.

3. Altınsarin, ibadetlere dair bir ilmihal kitabında bulunması gereken konuların çoğuna değinmesine rağmen, yeminler, adaklar ve nikah-talak gibi bazı konulara yer vermemiştir.

4. Eserini tamamen sohbet niteliğinde kaleme almış ve zikrettiği ayet ve hadisler Kiril harfleriyle Arap dilinde yazılmış, metinlerin yanında da Kazakça anlamları verilmiştir.

5. Eserde konular eşit uzunlukta yer bulmuştur. Konular kısa ve öz anlatılmıştır.

7. Eserin tamamında fıkhi ıstılahlar kullanılmaktadır.

5. DELİLLENDİRME

Musılmandık tutkasında ayet ve hadis sayısı oldukça azdır. Şöyle ki, bu eserde ayet sayısı sekiz tane olup hepsi iman bâbında zikredilmektedir.¹³² Hadis sayısı ise yedi adet olup hepsine ahlâk bâbında yer verilmiştir.¹³³ Hadisler, bid'at, kibir, hased, cömertlik, cimrilik, kötü ahlak, israf ve tevazu' hakkındadır. İbadetler bâbında hadis veya ayete yer verilmemiştir. Ayrıca Altınsarin, ayetlerin hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğunu belirtmediği gibi, hadislerin kaynaklarını da belirtmemiştir.

6. MEZHEP ve İCTİHAD

Altınsarin'in *Musılmandık Tutkası* gözden geçirildiğinde Hanefî mezhebi esas alınarak kaleme alındığı görülmektedir. Diğer mezheplerin hükümleri verilmediği gibi, mezhep içi ulemanın farklı görüşleri de zikredilmemiştir. Eserin giriş ve helal-haram kısmında "Bizim İmamımız İmam Azam indinde" şeklinde ifadeler de bunu desteklemektedir.¹³⁴ Ayrıca tarihi açıdan bakıldığında Kazakistan topraklarında tamamen Hanefî mezhebinin var olduğu bilinmektedir.

Musılmandık Tutkasını incelememiz sırasında, yeni bir icihad olarak göreceğimiz bir bilgiye rastlamadık. Bu sebeple eserde Altınsarin'nin fıkhi konularda klasik dönemde yerleşmiş görüşlere yer verdiği, kendine ait orijinal görüşlerinin olmadığı söylenebilir.

¹³² Altınsarin, İbray, *Musılmandık Tutkası*, s.14-22.

¹³³ Altınsarin, İbray, *Musılmandık Tutkası*, s.51-56.

¹³⁴ Altınsarin, İbray, *Musılmandık Tutkası*, s.49.

II. ŞAKERİM KUDAYBERDIULI VE MUSILMANDIK ŞARTI ADLI ESERİ

A. ŞAKERİM KUDAYBERDIULI'NIN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. DOĞUMU ve NESEBİ

11 Temmuz 1858 tarihinde günümüz Doğu Kazakistan bölgesi Abay ilçesindeki Şıngıldağ yamaçlarında dünyaya gelmiştir. Kendisi Kazak halkının Kıpçak boyundandır. Babası o dönemlerdeki Kazakların arasında itibarlı olan Kunanbayın oğlu Kudaiberdidir.¹³⁵ Annesi ise Karakesek boyundan Aldabergen Beyin kızı Tolebike'dir.¹³⁶

Gerçek ismi Şahkerim Kudaiberdiuli'dir. Ancak bu ismin Kazakçadaki telaffuzu lisana daha uygun olduğu için Şakerim şeklinde isimlendirilmektedir. Kudaiberdiuli ise 'Hüdâverdi', yani 'Allah verdi' anlamındadır. Ulı ise 'oğlu' anlamını ifade etmektedir.¹³⁷

Ünlü kazak şairi Abay Kudaiberdiuli ile kardeştir. Abay hem edebiyat hem sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendisinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı büyük bir düşünür ve edebiyatçıdır.

2. EĞİTİM HAYATI, HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ

Edebiyatçı, şair, filozof Şakerim'in 5 yaşındayken babası vefat ettiği için, dedesi Kunanbayın himayesi altında yetişmeye başlar. Abisi Abay'ın nasihat ve terbiyesini alır. Beş yaşından yedi yaşına değin köy mollasından şer'i ilimleri öğrenir. Rus, Arap, Türk ve Fars dillerini öğrenir, o dillere hâkim olur. Onun derslere karşı ilgisini ve zekasını fark eden Abay, kendini yetiştirmesi için katkılarda bulunur. Nitekim Şakerim'in ifadeleri, kendisinin büyük bir şair olarak yetişmesinde abisi Abay'ın rolünün büyük olduğunu göstermektedir.¹³⁸

Ayrıca, Şakerim'in annesi de eğitimli bir bayandır. Annesi dindar bir kadın olup, çocukken molladan dini derslerin yanı sıra, Arap ve Türk dillerini öğrenmiştir. Dolayısıyla bu

¹³⁵ https://kk.wikipedia.org/wiki/Şakarim_Kudaiberdiuli [Erişim tarihi: 30.12.2016]

¹³⁶ Şapian, Marfuğa, "Şakarimnin anasy kim bolğan", *İslam jane Tulga Bloğu* www.islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/shakarimnin-anasy-kim-bolgan [Erişim tarihi: 30.12.2016]

¹³⁷ https://kk.wikipedia.org/wiki/Şakarim_Kudaiberdiuli [Erişim tarihi: 30.12.2016]

¹³⁸ Muratov, Aibol, "Şakarim" www.bigox.kz, [Erişim tarihi: 30.12.2016]

ilimlere sahip olan Tolebike Hanım, kendi evladına da bu bilgileri aktarır. Şöyle ki, Şakerim kendi ifadelerinde “Benim Arap ve Türk dillerine vakıf olmamda annemin çok faydası oldu” demektedir.¹³⁹

1905-1906 yılları Hac seferinden dönen Şakerim, ilim aşkıyla Mısır’a ve İstanbul’a uğrar. Oralardaki arşivi zengin kütüphanelerle tanışır, oralarda vakit geçirip, kendi bilgilerini zenginleştirir.¹⁴⁰

Şakerim’in özel ders aldığı hocalar ve ders verdiği öğrencileri konusunda yeterli kaynağa ulaşmamamız sebebiyle net bir bilgiye rastlayamadık. Yine de yukarıda bilgilerden hareketle, abisi Abay’ı ve annesi Tolebike hanımı kendisini yetiştiren hocalar olarak zikredebiliriz.

3.ÇAĞDAŞLARI

Şakerim’le aynı dönemde yaşayan çağdaşları içerisinde Abay Kunanbayev’i (1845-1904), İbray Altınсарin’i (1841-1889), Meşhür Jusip’i (Yusuf) (1858-1931) ve Ebubekir Kerderi’yi (1858-1912) sayabiliriz. Bu zatlar Kazak Edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip kişilerdir. Bunlardan İbray, Abay ve Meşhur Jusip’i Altınсарin’in çağdaşları olarak önceki kısımda tanıtmıştık. Ebubekir Kerderi’yi ise burada kısaca tanıtmak isteriz:

Gerçek ismi Ebübekir Borankuloğludur. Kendisi Orta Cüz’ün *Kerderi* boyundan olduğu için halk arasında Ebubekir Kerderi olarak meşhurdur. Çocukluğundan itibaren gayretli olduğu için yengeleri tarafından verilen “*Şokan*” ismiyle de tanınır.¹⁴¹ İleri görüşlü, dindar, kazak toplumunu aydınlatmaya çalışan bir şair ve edebiyatçıdır. Köy mollasından şer’i ilimleri öğrenmeye başlar. Dini bilgileri tahsil etmek amacıyla eğitimine Orınbor ve Troytsk medreselerinde devam edip, buradan mezun olur. Aktobe ve Orınbor şehirlerinde ders okutur. Valilerin yanında katiplik (sekreterlik) hizmetinde bulunur.¹⁴²

¹³⁹ Şapian, Marfuğa, “Şakarimnin Anasy Kim Bolğan”, *İslam Jane Tulga Bloğu* www.islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/shakarimnin-anasy-kim-bolgan [Erişim tarihi: 30.12.2016]

¹⁴⁰ Muratov, Aibol, “Şakarim” www.bigox.kz, [Erişim tarihi: 30.12.2016]

¹⁴¹ https://kk.wikipedia.org/wiki/Ebubekir_Kerderi [Erişim tarihi: 31.12.2016]

¹⁴² Beysenov, B. K, *Kazak Oysıldarı Dın Turalı*, s.173.

4.ESERLERİ

Şakerim, derin düşünceli şiirler, “Enlik-Kebek”, “Kalkaman Mamır” gibi okunacak destanlar, “Adil Meryem” romanı ve bunlardan başka tarihe ve felsefeye değinen eserler kaleme almıştır.¹⁴³

Şeri’ata değinen en meşhür eseri ise “*Musulmandık Şartı*” (Müslümanlık Şartı) kitabıdır. Eser 1911 yılında Orenburg şehrinde yayınlanmıştır. İlmihal türünde yazılan bu kitap, edebiyatçı Mekemtas Mırzahmetov tarafından Rusya’nın Kazak halkını Hıristiyanlaştırma amacıyla yürüttüğü misyonerlik siyasetine karşı bir faaliyet olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁴ Eseri incelediğimizde, Şakerim, edebiyatçı kimliğinin yanında, itikatta Maturidi ve amelde Hanefi olan dindar bir zat olarak karşımıza çıkar. Nitekim Mısır’daki Ezher Üniversitesinden mezun, Kazak İlahiyatçı Kairat Joldıbayı sosyal medyada yayınladığı makalesinde aynı kanaatlerini ifade etmektedir.¹⁴⁵

5. VEFATI

Aydın fikirli, son nefesine kadar kendini halka hizmete adayan, kazak toplumunu aydınlatmak için gayretlerde bulunan, eserleriyle toplumdaki gerçekleri yansıtan şair, Stalin’in meşhur “aydın tasfiyesi” politikası neticesinde “halk düşmanı” ilan edilerek 2 Ekim 1931 Semey’de kurşuna dizilmiştir. Bugün, Şakerim’in türbesi Kazakistan’ın Semey şehrindeki Jidebay ilçesinde bulunmaktadır.¹⁴⁶

B. MUSILMANDIK ŞARTI

1. ADI VE ŞAKERİME AİDİYETİ’NİN KONTROLÜ

Şakerim’in, şer’i bilgileri halkına anlatmak için yazdığı kitap 1911 yılında Orenburg şehrinde yayınlanmıştır. Kitap ilmihal nevindedir. Tesbit edebildiğimiz literatür ve biyografi kitaplarında, eserin adı “*Musulmandık Şartı*” (Müslümanlık Şartı) şeklinde geçmektedir. Eserin

¹⁴³ https://kk.wikipedia.org/wiki/Şakerim_Kudaiberdiuli [Erişim tarihi: 31.12.2016]

¹⁴⁴ Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rölü*, s. 115.

¹⁴⁵ www.azan.kz, Joldıbayı, Kairat, *Kazaktın Şınayı Akidası* (Kazakların Gerçek İ’tikadı) [Erişim tarihi: 31.12.2016]

¹⁴⁶ https://kk.wikipedia.org/wiki/Şakerim_Kudaiberdiuli [Erişim tarihi: 31.12.2016]

Kudaiberdiulin'a aidiyeti ve ismi konusunda bir ihtilafa rastlanılmamaktadır.¹⁴⁷ Kitap isminin niçin ve kim tarafından konulduğuna dair özel bir bilgiye rastlayamadık. Eserin isminin müellif tarafından konulduğunu ve yazım amacını yansıttığını tahmin edebiliriz.

2. YAZILIŞ GEREKÇESİ

Rusların Kazakları İslam dininden uzaklaştırmak için yürüttüğü politika üzerinde daha önce durmuştuk. Bunun yanında o dönemlerde Kazakların ana dili olan Kazakçadaki dini kitaplar yok denecek kadar azdı ve Kazaklar dini bilgileri öğrenmek için bir kaynağa ulaşamıyorlardı. Bazı kaynaklar sadece Arap dilinde olup, kazak aydınları ve medrese mollalarının haricinde Arapçaya kimse vakıf değildi. Bu sebeple kazak toplumu dini bilgilere susamıştı. İşte, milletin bu problemini çözmek ve ileride doğabilecek büyük bir tehlikenin önünü almak için Şakerim bu kitabı yazma ihtiyacını hissettiğini *Musulmandık Şartı*'nın girişinde şöyle anlatmaktadır:

“Bizim Kazak Halkının kendi ana dilinde yazılmış kitabın mevcut olmamasından dolayı ve Arapça, Tatarca yazılmış kitapları okuyamamaları benim iman ve ibadet konusunda milletin ihtiyacını karşılamak için bu kitabı yazmama sebep oldu. Kitap her bir kazağın okuması için kolaylık sağlar ve faydalı olur, bana da sevap kazandırır diye Allah'ın Rahmetini ümit ettim. Âmin.”¹⁴⁸

3. FAYDALANDIĞI KAYNAKLAR

Bir eserin değerlendirmesinde önemli kriterlerin biri de müellif tarafından kullanılan kaynaklardır. Müellifler eseri yazarken yararlandığı kaynakları eserin başında, sonunda veya naklettiği bilginin kaynağını bilgiyle birlikte verir. Şakerim de yararlandığı kaynakları konuları anlatırken cümle içinde belirtmiştir. Şakerim “*Musulmandık Şartı*”’nda başta ayet ve hadisler olmak üzere kitabın bazı yerlerinde konuyla ilgili yazılmış 7 kaynak kitaba atıfta bulunmaktadır. Bu durum Şakerim'in konuyu iyice araştırdıktan sonra yazmış olduğunu

¹⁴⁷ Kudaiberdiuli, Şakerim, *Musulmandık Tutkası*, s.7; Adilbayeva, Ş, *Kazak toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rölü*, s.115;

¹⁴⁸ Kudaiberdiuli, Şakerim, *Musulmandık Tutkası*, s.2.

göstermektedir. Kitapların bazılarının müellifleri verilmiş, bazı kitapların ise sadece isimleri zikredilmiştir. Bu kitapları konuları ve müellifleriyle birlikte şöyle zikredebiliriz.¹⁴⁹

1. Namaz bölümü: *Fıkıh kedeni; Munit.*
2. Oruç bölümü: *Fethü'l-kadir;*
3. Kurban bölümü: *Gakaiz*, (Ramazan Efendi); *Risala Bismillahi*, (Hadmi);
4. Av bölümü: *Reddü'l-Muhtar*, (İbn-i Âbidin); *Keşfü'l-Esrar.*
5. Nikah bölümü: *Mıshıkalmıkin*, (Sufi Aldiyar Efendi).

Şakerimin yararlandığı kaynakları ve müellifleri hakkında bilgi tespit etmeye çalıştık. Ancak bu eserlerden sadece *Fethül-Kadir* ve *Reddü'l-Muhtar* hakkında bilgiye ulaşabildik:

a) *Fethül-Kadir* kitabı *el-Hidaye'nin* şerhidir. Müellifi Mısır Hanefi fakihî Kemalüddin İbnü'l-Hümâm'dır (ö.861/1343).

b) *Reddü'l-muhtar* ise Timurtâşî'nin *Tenvîru'l-Ebsar'ı* üzerine Haskefi'nin yazdığı *ed-Dürrü'l-Muhtâr* isimli şerhin haşiyesidir. Eserin tam ismi *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr'dır*. Muhammed Emin İbn Abidin (ö. 1252/1836) tarafından yazılmıştır.

Her iki eser de Hanefî furû literatürünün itibarlı kitaplarındandır. Bundan hareketle, Şakerim'in bu kitaplara atıfta bulunması onun fıkhîteki ilmi kimliğinin yüksek olduğunu gösteriyor. Diğer eser ve müellifleri hakkında bilgiye rastlanılmamıştır.

4. İÇERİĞİ VE YAZIM ŞEKLİ

Musılmandık Şartı Şakerim Kudaiberdiuli tarafından Müslüman Kazak toplumunun bilinmesi farz-ı ayn hükmünde olan şer'i bilgilerle bilgilendirmek amacıyla ilmihal niteliğinde yazılmıştır.

¹⁴⁹ Kudaiberdiuli, Şakerim, *Musulmandık Tutkası*, s.88-127.

Şakerim eserine *Besmeleyle* başlar. Allah’a hamd ve Peygamberimiz’e salat ü selam getirir. Allah’ın insan ve cinleri kendisine ibadet etmek için yarattığını ifade eden ayeti hatırlattıktan sonra kitabın yazım amacını ortaya koyar.

Kitabını İman (*İmanın Mağınası*) maddesinden başlayıp İşçiyi Kiralama (*Akı Almak Bolıp Jaldagan*) maddesiyle bitirir. Eserdeki konular alışıldık şekilde bölümler halinde değil de 75 madde halinde konu başlıklarından oluşmuştur. Genel olarak İman, İslam Ahlâkı, Ef’al-i Mükellefîn, Taharet, Namaz, Oruç, Zekât, Hac, Kurban, Av, Nikah, Boşanma, Ticaret (Bey’), Karz, İare, Gasb, İcare, Emanet, İnsan ve Hayvan Hakkı bölümlerini içerir.

Eser, konuları, içeriği ve tertibi yönünden Osmanlı dönemi ilmihal kitaplarına benzemektedir. Ancak normalde ilmihallerde bulunmayan nikah-talak ve bazı mâlî muâmelât konularına da fazladan yer verildiği görülmektedir.

Eserin şekil bakımından değerlendirmesini şu aşağıdaki cümlelerle özetleyebiliriz:

-Şakerim eserini halkın kolayca anlayabileceği sade bir dille ve güzel bir üslupla kaleme almıştır. Konular eşit uzunlukta, kısa ve öz anlatılmıştır.

-Eserde, bilgilerin okuyucunun zihninde daha kalıcı ve daha yararlı olması amacıyla sorulu-cevaplı bir anlatım tekniği işlenmiştir. Konuların daha iyi anlaşılması için misaller verilmiştir.

-Şakerim konuları kitaplara göre değil de maddelere göre ayırmıştır.

-Eserde, furu’ kitaplarındaki gibi konuların tanımı verilir. Sonra da konuyla ilgili bilgiler açıklanmaktadır.

-Eserin tamamında fıkhi ıstılahlar kullanılmaktadır.

5. DELİLLENDİRME

Şakerim’in “Musılmandık Şartı” eserinde 82 ayete ve 29 hadise atıfta bulunulmuştur. Eserde yer alan ayet ve hadislerin metinleri Kiril harfleriyle Arap dilinde yazılmış, metinlerin yanında da Kazakça anlamları verilmiştir. Buna göre, eserin giriş kısmında 1 ayete, iman bölümünde 36 ayet ve 4 hadise, ibadet bölümünde 2 ayet ve 2 hadise, ahlâk bölümünde 35 ayet

ve 21 hadise, Nikah bölümünde 7 ayete, Ticaret bölümünde ise 2 ayet ve 2 hadise yer verilmiştir. Görüldüğü üzere en çok ayet ve hadise iman ve ahlâk bölümünde yer verilmişken, ibadet, nikâh, ticaret bölümlerinde ise daha az yer verilmiştir.

Şakerim, ayetlerin hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğunu belirtmediği gibi, hadislerin kaynaklarına da yer vermemiştir. Kudaiberdulı'nın eserinde daha çok sahih hadislere yer verildiği görülmektedir ve bu hadislere hadis kitaplarında rastlanılmaktadır.¹⁵⁰

6. MEZHEP VE İÇTİHAD

Günümüz ilmihal kitapları, her konuda belli başlı mezheplerin görüşlerine yer vermektedir. Bazı ilmihaller ise sadece belli mezhebin görüşlerini içermektedir.

Şakerim'in *Müslmandık tutkasını* baştan sona gözden geçirdiğimizde, bütünüyle Hanefi mezhebi doğrultusunda kaleme alındığını tesbit ettik. Diğer mezheplerin hükümleri zikredilmediği gibi, mezhep içi ulemanın görüş farklılıklarına da yer verilmemiştir.

Şakerim'in hitap ettiği kazak toplumunun Hanefi mezhebinde olduğu bilinmektedir. Şakerim eserin İman Bölümünde kabirdeki soru-cevaplar maddesinde "Kabirde Allah Tea'la Rabbin Kim, Dinin Ne, Peygamberin kim? diye kuluna sorar. Kul ise Rabbim Allah, Dinim İslam, Peygamberim Muhammed (s.a.s), Kitabım Kur'an, i'tikadtaki mezhebim Ehli Sünnet ve'l-Cema'at, amelde ise İmam-ı Azam'ın mezhebindeyim diyecek" diye bilgi aktarır.

Bununla birlikte Şakerim eserin Hanefi mezhebi doğrultusunda olduğunu açıkça beyan etmemiştir. Başka mezheplerin görüşlerine de temas edilmemiştir. Mesela, kurbanın hükmü konusunda, kurbanın vacip olduğu görüşü Hanefilere ait,¹⁵¹ sünnet olduğu görüşü ise Hanefilerin dışındaki mezheplerin çoğunluğuna göredir.¹⁵² *Müslmandık tutkasında* esas alınan görüş ise kurbanın vacip olduğu görüşüdür. Dolayısıyla, bütün saydığımız tespitleri değerlendirerek, Şakerim'in net olarak Hanefi mezhebine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Eserde Şakerim'in kendine ait bir içtihadına veya tercihinine ise rastlamadık.

¹⁵⁰ Bknz. Adilbayeva, Ş, "Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü", s. 116-123.

¹⁵¹ Merğınani, *el-Hidaye*, VII, s.429.

¹⁵² İbn Rüşd, *Bidâye*, I, s.146.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI DÖNEMDE YAZILMIŞ İLMİHALLER

I.GENEL İLMİHALLER

A. GİBADATÜ'L-İSLAM

Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası döneminde yazılan ilmihallerin başında “Gibadatü'l-İslam” adlı eser gelmektedir. Eser Kazak din bilgini, tarihçi ve yazar Halifa Altay tarafından te'lif edilmiştir. Kitap 1992 yılında ilk olarak Kazakistan'da 50000 adet olarak basıldıktan sonra, 1993 tarihinde Moğolistan'da “Şariğat” (Şeriat) adıyla tekrar yayınlanmıştır.¹⁵³ 2001 yılında ise Kazakistan'da “Gibadatü'l-İslam” adıyla ikinci defa tekrar yayınlanmıştır. Kitabın Halife Altay'a aidiyetinde tereddüt yoktur. Nitekim kitabın kapağında müellifin ismi Halifa Altay şeklinde açıkça yazılmıştır.

Halifa Altay Gakıpoğlu, 1917 yılında Doğu Türkistan'ın Altay bölgesinde Şingil kasabasında dünyaya gelmiştir. Hindistan ve Pakistan'da toplam 12 sene medreselerde dini eğitim görüp, Arapça ve İslami ilimleri tahsil etmiştir. 1953 yılında Türkiye'ye göç ettikten sonra dini eserlerini yazmaya başlamıştır.¹⁵⁴ «*Kuran Karim, Kazakşa Mağına jane Tusınığı*» (Kur'an-ı Kerim ve Kazak Şivesinde Mana ve Açıklaması) adlı eseri o'nun en kıymetli çalışmasıdır. 1988 yılında yayımlanan bu eserle, Kazak Halkının dini tarihinde ilk defa Kur'an Kazak diline tercüme edilmiştir. 1.000.000 adet olarak basılan bu eser, Kazakistan dâhil Rusya, Çin, Türkiye, Moğolistan, Özbekistan, Kırgızistan gibi dünyanın birçok ülkesinde dağıtılmıştır. Bu meal çalışmasının dışında Halife Altay'ın “*İman-Şart*” (İman'ın Şartları), “*Hutpalar*” (Hutbeler), “*Tandamalı Hadister*” (Seçme Hadisler) adlı dini eserlerinin yanı sıra “*Estelikterim*” (Hatıratım), “*Turkiyadağı Kazaktardın Şejiresi*” (Türkiye'deki Kazakların

¹⁵³ S, Balğabayev, Halık Kurmettegen Halifa Altay, http://www.qazaq-alemi.kz/more?page_id=28&id=238,

(Erişim tarihi: 11.04.2017)

¹⁵⁴ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s. 2.

Şeceresi), “*Altaydan Augan El*” (Altay’dan Göç Eden Millet) adlı milli-tarihi eserleri de meşhurdur.¹⁵⁵

1992 tarihinde asıl vatani Kazakistan’a dönen Halife Aksakal, kazak topraklarını dolaşıp, insanları irşad ve bilinçlendirme faaliyetlerine başlıyor. İslam dinini anlatan vaazlar veriyor. Bekbolat Tileuhan, Muhamedcan Tazabek isimli öğrencileriyle¹⁵⁶ birlikte Uluslararası İslam Hayır Derneğini (*Halıkaralık İslam Kayırmadılık Kori*) kurup, dini, kültürel ve tarihi konularda yaptığı sohbetlerle Kazak Milletinin ruhani gelişmesi için hizmet etmiştir.¹⁵⁷ Dini kitapları Kazak Türkçesine çevirmiş ve eserlerin dağıtım görevini üstlenmiştir. Türkçeden Kazak diline tercüme edilen eserlerinden İlmihal ve Siyer-Nebi adlı tercüme eserleri meşhurdur. Bu tercümelemlerden *Siyer-Nebi* Türkiye Diyanet İşleri Bakanlığının destekleriyle Ankara’da basıldıktan sonra kazak halkına dağıtılmıştır. *Gılmhal* (İlmihal) eseri ise 1992 yılında İstanbul müftülüğünün mali desteğiyle kazak dilinde basılıp, Almatı’daki mescitlere ücretsiz olarak dağıtılmıştır.¹⁵⁸ Milletsever ve son nefesine kadar Kazak toplumuna şer’i ilimleri öğretmeye gayret eden Halifa Aksakal 2003 tarihinde Kazakistan’da 86 yaşında vefat etmiştir.¹⁵⁹

Müellif hakkında bilgi verdikten sonra, asıl konumuz olan “Gibadatü’l-İslam” adlı eserin tanıtımına geçmek istiyoruz. Kitabın Giriş kısmında Halife Aksakal eserini hazırlamadaki niyetini “*Milletimizin şer’i ilimlere karşı olan dini ihtiyacını karşılamak için Gibadatü’l-İslam adlı muhtasar (mülahas) eserimi size sunmaktayım*”¹⁶⁰ şeklinde izah etmektedir. Bundan hareketle kitabın yazım amacının kazak toplumunun dini ihtiyacını karşılamak olduğu anlaşılmaktadır.

Toplam 144 sayfalık eser, bölümlerden müteşekkil olmayıp, konular maddeler halinde işlenmiştir. Kitaptaki ele alınmış konuları tespit etmek amacıyla eseri sayfa sayfa

¹⁵⁵ Eskendiruli, Abdırhman, *Halifa Altaydın Önegeli Ğumır Jolu* s. 31-32

¹⁵⁶ İsimlerini zikrettiğimiz öğrencilerinden Bekbolat Tileuhan halen Kazakistan Büyük Millet Meclis Vekili görevinde, Muhamedcan Tazabek ise “Asıl Arna” adlı Dini Televizyon kanalının yöneticisi konumundadır.

¹⁵⁷ Altay, Halifa, *Gibadatu’l-İslam*, s. 2.

¹⁵⁸ S, Balğabayev, Halık Kurmettegen Halifa Altay, http://www.qazaq-alemi.kz/more?page_id=28&id=238,

(Erişim tarihi: 11.04.2017)

¹⁵⁹ https://tr.wikipedia.org/wiki/Halife_Altay (Erişim Tarihi 10.04.2017)

¹⁶⁰ Altay, Halifa, *Gibadatu’l-İslam*, s.5.

incelediğimizde, çalışmada İman, Namaz, Oruç, Zekât ve Hac konuları üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müellifin eserin giriş kısmındaki bu konudaki açıklamaları da bu yöndedir.¹⁶¹ Ayrıca müellif “*Kur’an alipbesi jane İman Şartları*” (*Kuran Elifbası ve İman Şartları*) adlı eserinde daha önce iman konusunu geniş olarak ele aldığı için, Gibadatü'l-İslam’da bu konu üzerinde fazla durmayacağını belirtmiştir.¹⁶²

Yazar kitaba *Din (Dın)* maddesiyle başlar. *Müslümanların Mübarek Günleri ve Geceleri (Musılmandardın Mereke Kunderimen Tünderi)* maddesiyle bitirip toplam 177 madde halinde konu başlıklarını oluşturur. Eser, konuları herkesin kolay anlayabileceği bir üslupta ve kazak dilinde yazılmıştır. Konular ise eşit uzunlukta, kısa ve öz anlatılmıştır. Kitapta Kazakça kelimeler üstün olmakla birlikte bazı Arapça kelimeler kullanılmıştır. Arapça kelimelerin yanı sıra Türkçe kelimeler de bulunmaktadır. Eserde Türkçe kelimelerin kullanılmasını ise Yazarın yaklaşık 40 sene civarında Türkiye’de ikamet ettiğinden kaynaklanabilir diyebiliriz.

Halife Aksakal’ın konuları işleyiş tarzı şu şekildedir: Her konunun bir önceki konu ile ilgisini kurar, her başlıktan sonra, konuyla ilgili lügavi ve ıstılahi anlamları açıklar. İbadetin hükmünü, bazı yerlerde ise hicretin kaçınıcı yılı farz kılındığını açıklamakla birlikte faziletini ifade eder. Sonra konuyla ilgili detaylı bilgileri özet halinde aktarır. Örneğin: Namaz (Kitabu’s-Sala) konusunu tanıtırken *Salat lügaten Dua, Dilek manalarını taşımaktadır. Şer’an ise “Şariğat boyınşa, bası askış tâkbırı, sonı sâlemmen bitetin erekşe âreket”, yani İftitah tekbiriyle başlayıp selam ile biten hususi fiillerdir. Peygamberliğin 11 senesinde farz kılınmıştır*¹⁶³ dedikten sonra konuyla ilgili bilgileri teker teker açıklamıştır. Diğer konularda da aynı usulü takip etmektedir. Dolayısıyla, müellifin konuları arz ederken takip ettiği metodun, Türkçe ve Arapça yazılmış ilmihal türü eserlerdeki metotla aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Yazarın İlmihalinde Kur’an ayetlerinden sadece iki ayete yer verdiğini tespit edebildik. Onlardan birisi Namaz kısmındaki Nisa süresinin 103 ayeti¹⁶⁴, diğeri ise kitabın giriş kısmında “*Ancak iman edenler ve salih amel işleyenler*” me’alindeki ayeti kerimedir. Anlattığı konularda kullandığı hadislere gelince, hadislerin kaynağını zikretmemiş, hadisleri genelde “*bir hadisi*

¹⁶¹ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.5.

¹⁶² Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.5.

¹⁶³ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.27-28.

¹⁶⁴ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.44.

şerifte şöyle buyurulmaktadır” diyerek nakletmiştir.¹⁶⁵ Ayrıca yazar bazı konuları anlatırken, nadir de olsa, parantez içerisinde müracaat ettiği kaynakları göstermiştir. Ancak bu kaynaklar sadece Harf başlıkları şeklinde kısaltılarak verilmiştir. Bu kısaltmaların hangi kaynaklara tekabül ettiği ise, kitabın sonunda, 138. Sayfada özel bir başlık altında sunulmuştur. Mesela, Namazın içindeki altı farzlarından (rükün) olan iftitah tekbiriyle ilgili konuyu tanıtırken, cümlenin sonuna parantez içerisinde atıfta bulunduğu kaynağı (*Ğ.H.Ğ.N*)¹⁶⁶ şeklinde vermiştir. Bu açıklamaları öğrenmek amacıyla kitabın sonunu göz attığımızda bu harflerin açıklanması *Ğilum hal Ğumur Nasuhi*¹⁶⁷ şeklinde verilmektedir. Yani yazarın bu konuda atıfta bulunduğu kaynak, Ömer Nasuhi Bilmen’in “Büyük İslam İlmihali” adlı eseridir.

Halife Aksakal Gibadatü’l-İslam’da ayet ve hadislerin dışında, müelliflerinin de isimlerini zikrederek 9 kitaba atıfta bulunmaktadır. Bu durum, Halifenin çok sayıda muhtasar fıkhi eserlerden yararlandığını göstermektedir. Bu kitapları şöyle zikredebiliriz:

- 1) ***Muhtasaru’l-Vikâye***, Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mesûd’un oğlu (Gubaydolla Masgudoğlu) (ö. 747/1346)
- 2) ***el-Hidaye***, Merğınani (ö. 593/1197)
- 3) ***Câmiur-Rumuz***, Kuhistânî (ö. 962/1555)
- 4) ***Nûrû’l-izâh***, Hasan Şürünbülali (ö. 1069/1659)
- 5) ***Ni’met-i İslâm***, Mehmed Zihni Efendi (ö.1913)
- 6) ***İslam Dini***, Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951)
- 7) ***Büyük İslam İlmihali***, Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971)
- 8) ***Yeni İslam İlmihali***, Prof. Dr. Süleyman Ateş
- 9) ***İslam İlmihali***, Fikri Yavuz

Muhtasaru’l-Vikâye - Hanefî fakihî ve kelâm âlimi Sadruşşerîa Ubeydullâh el-Buhârî (ö. 747/1346) tarafınan kaleme alınan bir eserdir. Müellifin dedesi Burhânüşşerîa’nın Viķāyetü’r-rivâye adlı eserinin en meşhur şerhi olup Hanefî fıkhına dair müteber dört fıkıh metninden biridir. Eser Şerhu’l-Viķāye ismiyle de tanınıp, hem ana metninin hem de Sadruşşerîa’nın kaleme aldığı en-Nukaye Muhtasaru’l-Vikaye adlı muhtasarının şerhi

¹⁶⁵ Bknz. Altay, Halifa, *Gibadatu’l-İslam*, s.7

¹⁶⁶ Altay, Halifa, *Gibadatu’l-İslam*, s.50.

¹⁶⁷ Altay, Halifa, *Gibadatu’l-İslam*, s.138.

mahiyetindedir.¹⁶⁸ Medreselerde çokça okutulan temel eserlerden biri haline gelen şerh üzerine pek çok hâşiye, ta'lik ve risâle yazılmıştır.¹⁶⁹

Merğınani'nin (ö.593/1196) el-Hidaye adlı eseri müellifin Bidayetü'l-Mübtedi isimli muhtasarının şerhidir. Şürübülâli'nin (ö. 1069/1659) Nûrû'l-îzah adlı eseri ise özlü bir ilmihal eseridir. Eserin müellif tarafından yazılan İmdâdü'l-fettâh ve Merâkı'l-felâh adlı şerhleri meşhurdur.¹⁷⁰ Her iki eserde fıkıh literatürü'nün klasik dönemine ait olup, Hanefilerin itibarlı furu' fıkıh kitaplarındandır.

Câmiur-Rumuz – Hanefi fakihî Şemsüddîn el-Kuhistânî (ö. 962/1555) tarafından telif edilmiştir. Hanefî mezhebinde “mütûn-i erbaa” diye anılan dört muteber kitaptan biri olan Tâcüşşerîa'nın Viķāyetü'r-rivâye'sine Sadrüşşerîa'nın yazdığı en-Nuķāye adlı muhtasarın şerhidir.¹⁷¹

Ni'met-i İslam adlı eser ise Osmanlının son döneminin muhakkik alimlerinden olan Mehmed Zihni Efendi'nin (ö.1332/1913) ilmihal çalışmasıdır. Kitap ilmihal geleneğini en ileri noktada temsil eden, kendisinden sonra yazılan ilmihallere kaynaklık eden ve halen ilmihallerin zirvesinde kabul edilen bir eserdir.¹⁷²

Akseki'nin (ö.1951) *İslam Dini*, Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*, Prof.Dr. Süleyman Ateş'in *Yeni İslam İlmihali* adlı eserleri, Türkiye Cumhuriyeti dönemine ait ilmihal çalışmalarıdır. Bu çalışmalara örnek teşkil eden kaynak bir eser olması ve halen çok talibi bulunması nedeniyle bunların içinde en önemlisi, Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö.1388/1971) 1950'li yılların başında yayımlanan “Büyük İslam İlmihali” adlı çalışmasıdır.¹⁷³

Altay, İlmihalinde Hanefî mezhebinin *müftâ bih* görüşleri çerçevesinde konuları açıklamış, diğer mezheplerin hükümlerine atıfta bulunmadığı gibi, Hanefilerin mezhep içi görüşlerine de yer vermemiştir. Konular ayrıntılı olarak eşit uzunlukta arz etmiştir. Eserde, Altay'ın kendi tercihi veya içtihadı diyebileceğimiz herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

¹⁶⁸ Bedir, Murtaza, “Viķāyetü'r-Rivāye”, *DİA*, 43/106.

¹⁶⁹ Özen, Şükrü, “Sadrüşşerîa”, *DİA*, 35/429.

¹⁷⁰ Topal, Şevket, “Şürübülâli”, *DİA*, 39/275.

¹⁷¹ Yaman, Ahmet, *Kuhistânî*, *DİA*, 26/438.

¹⁷² Güman, Osman, *XIX. Yüzyıl'da Ni'met-İ İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhı*, s.2

¹⁷³ Bozkurt, Ramazan, *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri*, s.17.

İlmihalde çeşitli konularda yer alan bazı hükümler şunlardır: Meshin müddeti ikame halinde olan kimse için bir gün bir gece, seferi olan kimse için ise üç gün üç gece olduğu¹⁷⁴, yarası bulunan kimsenin eğer o yarayı yıkamak zarar verirse, sargının üzerine mesh etmenin yıkamanın yerine geçerli olduğu¹⁷⁵, namaz vakti çıkmadan su bulabileceğini tahmin eden kimse için teyemmümü geciktirmenin müstehab olduğu¹⁷⁶, üç ya da dört rekâtlı namazlarda ilk oturuşta oturmayıp kıyama kalktığı esnasında kişi yanıldığının farkına vararak eğer dizleri düz olmayıp secdeye yakınsa sehiv secdesinin vacip olmayacağı¹⁷⁷, mürtedin namazı kılınmayacağı gibi, cesedi de İslam mezarlığını gömülmeyeceği¹⁷⁸, oruçluyken kan veren kişinin orucu bozulmayacağı¹⁷⁹, kadınların kendi evlerinde itikafta bulunmaları¹⁸⁰, karının kocaya, kocanın karıya zekat veremeyeceği¹⁸¹ gibi hükümlerdir. Bu hükümlerin Hanefi mezhebi çerçevesinde yer aldığı ve farklı bir görüş veya tercihin söz konusu olmadığı görülmektedir.

B. İSLAM ĞİLİMHALİ

Kitap, günümüz Kazakistan'ının önde gelen din alimleri olan Kairat Joldıbay ve Muhtidin İsaılı tarafından telif edilmiştir. Yazarları kısaca tanıttıktan sonra, eserin tanıtımına geçmek istiyoruz.

Yazarlardan ilki olan Kairat Joldıbay Kazakistan tarihinde el-Ezher Üniversitesi'nden mezun ilk kazak öğrencidir.¹⁸² Joldıbay 14 Ocak 1978 tarihinde Kazakistan'ın Almatı Şehri Rayımbek köyünde dünyaya gelmiştir. İlkokulu köyünde tamamlamış, ortaokulu ise Almatı şehrinin 4 numaralı lisesinde okumuştur. 1993 yılında *Kazakistan Müslümanları Dini İdaresinin* (KMDİ) düzenlemesiyle İstanbul'da bir senelik "Kur'an Kerim Okuma ve Öğrenme" kursunda dini eğitim gördükten sonra KMDİ'nin destekleriyle Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi'ne Şer'i ilimleri tahsil etmek amacıyla gönderildi. 2001 yılında El-Ezher Üniversitesi Şer'iat fakültesinden mezun olup, Kazakistan'a dönmüştür.

¹⁷⁴ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.21.

¹⁷⁵ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.22.

¹⁷⁶ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.27.

¹⁷⁷ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.71.

¹⁷⁸ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.93.

¹⁷⁹ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.108.

¹⁸⁰ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.111.

¹⁸¹ Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, s.119.

¹⁸² İsaılı, M, Joldıbaylı, K, *İslam Ğilimhali*, s. 6.

Mezuniyet sonrası Kayrat, Kazakistan’da dini görevler üstlenip hizmete ilk olarak Nur-Mubarek Mısır Arab Üniversitesi’nde öğretim elemanı olarak başlıyor. 2005 yılında El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi’nde Din Kültürü Öğretmenliği bölümünde Yüksek Lisansını tamamlıyor. 2005-2006 yılları arasında *Cumhuriyet İmamların Kalifiyesini Yükseltme İslam Enstitüsü*’nde hocalığın yanısıra *Allın Kalam* (Altın Kalem) yayın evinin baş redaktörü görevinde bulunuyor. 2007-2011 yıllar arasında KMDİ’nin Vaaz ve Nasihat bölümü başkanı ve İdare yöneticisi olarak görev yapıyor. 2011 yılında Kazakistan’ın başkenti olan Astana şehrinde “Hazret Sultan” Cumhuriyet Merkez Camisinin baş imamı olarak göreve başlıyor. Aynı yılın 23 Aralık tarihinde KMDİ müftüsünün birinci yardımcısı görevine tayin ediliyor. 2013 tarihinde ilmi araştırmalarına yoğunlaşma ve “Nur-Mubarek” Üniversitesi’ndeki başlamış olduğu doktorasını tamamlamak amacıyla kendi isteğiyle görevinden istifa ediyor. 2017 yılında doktorasını başarıyla tamamlayıp, İslam İlimlerinin Doktoru unvanını alıyor. Halen İslami araştırmalarının yanı sıra islam.kz web sitesinin yöneticisi olarak göreve devam etmektedir. *İslam Gilmhalı* (İslam İlmihali), *Akikat Şuağı* (Gerçek Işıklar), *Kudıkpen Kures (Şüpheyle mücadele)*, *Dın men Dıl (Din ve Örf)*, *İmani Gül (İman Çiçeği)* adlı eserleri yanında yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Yazarlardan ikincisi olan Muhittdin İsaulı 1970’te Güney Kazakistan’da doğmuştur. Lisansını Kazakistan’ın Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi’nde bitiriyor. Yüksek Lisansını İstanbul’daki Marmara Üniversitesi’nde, doktorasını da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalında yapıyor. *Caynamaz* (Seccade), *Mângı Muğjiza* (Ebedi Mucize), *İslamdağı Otbası* (İslam’daki Aile), *İslam Gilmhalı* (İslam İlmihali) eserleri yanında yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Halen Nur-Mubarek Üniversitesi’nin öğretim üyesi olarak görevine devam etmektedir.¹⁸³

Nur-Mubarek Mısır İslam Üniversitesi’nin rektör yardımcısı Prof. Dr. Şamşeddin Kerim, kitaba yazdığı takdim yazısında kitabın te’lif amacını “Kitap, İslam dininin farz olan kurallarını öğretmek niyetiyle yazılmıştır” cümleleriyle açıklamaktadır.¹⁸⁴ KMDİ ise kitabın başındaki kendi takdim yazısında İlmihalin hazırlanmasındaki amacını şu şekilde izah eder: “Yaşayışı İslamiyet’e yönelik olan kazak toplumu İslami eserlere ihtiyaç duymaktadır. Bunu milletin İslam dinini öğrenmeye karşı şuurundan görüyoruz. Bu sebeple milletin şer’i ilimlere karşı

¹⁸³ <http://fatua.kz/kz/person/view?id=6>, Erişim tarihi: 03.05.2017.

¹⁸⁴ İsaulı. M, Joldıbayulı.K, *İslam Gilmhalı*, s. 5.

ihtiyaçlarını karşılamak niyetiyle yazılmıştır.” Bundan kitabın asıl telif amacının milletin isteği üzere kazak toplumuna şer’i ilimleri tanıtmak olduğu anlaşılmaktadır.

Kitap ilk olarak 2003 yılında 5000 adet olarak yayınlanmıştır. Daha önceki yazılmış olan ilmihallerden daha kapsamlı ve kolay bir üslupla yazılması sebebiyle itibar kazanan kitap sonraki yıllarda da yeniden basılarak toplam 3 defa yayınlanmıştır.¹⁸⁵

530 sayfa olarak hazırlanan çalışma içerisinde temizlik, namaz, oruç, zekât, hac ve umre, kurban ve av ile ilgili konular bulunmaktadır. Konular toplam yedi bölümden oluşup bölümler halinde işlenmiştir. Bölümler eşit uzunlukta olup kolay bir üslup ve dil ile arz edilmiştir.

Müellifler, bu çalışmada ilk olarak dinin tarifini yaptıktan sonra, İmam Azam Ebu Hanife hakkında gerekli bilgileri vermektedir. Bundan sonra Mezhepler arasındaki ihtilafların sebeplerini anlatıp mükellef ve mükellefin görevleri hakkında bahsetmektedirler. Daha sonra temizlik ve temizliğe dair hükümleri, namaz ve namazlara ilişkin bütün hususları, oruç, zekât, haç ve umre, kurban gibi ibadetleri tüm yönleriyle tanıttıktan sonra av hakkında bilgi vermişlerdir. Bu yönüyle kitap yazarların ifadelerine göre bu nitelikteki bilgileri detaylı anlatan ilk kazakça kitap vasfını taşımaktadır.¹⁸⁶ Kitabın son sayfalarında ise alfabetik sırayla dini ıstılahların açıklamasını yapmışlardır. Daha sonra ise kitabı yazarken yararlanan kaynakları müellifleriyle birlikte zikretmişlerdir.

Eserin yazılım şekline gelince, yazarlar bir meseleyi ele aldıklarında ilk önce konuyla ilgili lügavi ve ıstılahi açıklamaları yapıyor. Sonra konuyla ilgili ayet ve hadisleri sunuyor. İbadetin hükmü ve tarihçesi hakkında bilgi veriyor. Eğer konuyla ilgili bir şiir ya da atasözü varsa onları da zikrediyor. İbadetin iki dünyadaki hikmetini ve faziletini anlattıktan sonra ibretli kıssalardan misal veriyorlar. Daha sonra ise konuyla ilgili gündemde olan ihtilaflı meseleleri cevaplarıyla birlikte tanıtıyorlar. Müelliflerin bu şekilde konuları tanıtması okuyucunun zihninde konuların daha kalıcı olmasını hedeflediklerini göstermektedir. Ayrıca ibadetlerin hikmet ve faziletini tanıtması ise okuyucunun eseri zevkle okuması, ibadetlere doğrudan yönelmesini kastettikleri anlaşılmaktadır.

¹⁸⁵ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 3.

¹⁸⁶ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 9.

Örneğin yazarlar Oruç bölümünü şöyle tanıtmaktadır: *Oruç lügatte bir şeyden uzaklaşmaktır. Şeriatta ise oruç tutmaya muktedir olan kimsenin ikinci şafaktan başlayıp güneş batana kadar orucu bozan şeylerden kendini alıkoymasıdır.* Daha sonra orucun farz ibadetlerden olmasına Kur'an ve Hadisten deliller sunulmaktadır. Kur'andan delil olarak "Ey iman ederler, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, sizin üzerlerinize de oruç farz kılındı" mealindeki Bakara süresinin 183 ayeti verilmiştir. Hadisi şeriften ise "İslam beş üzerine bina edilmiştir. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in, onun peygamberi olduğuna şahadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Kâbe'yi hacetmek, Ramazan orucunu tutmak." mealindeki hadisi şerifi verilmektedir.¹⁸⁷ Daha sonra ise Orucun faydaları zikredilmektedir. Diğer bölümlerde de konuların tanıtımı aynı metodu takip izleyerek arzedilmiştir. *İman men namaz – egiz. Bırak iman namazdan burın duniyege kelgen* (İman ile namaz ikiz. Fakat iman namazdan önce gelmiştir¹⁸⁸). *Aş bala tok balamen oynamaydı. Tok bala aş bolam dep oylamaydı* (*Aç çocuk tok çocukla oynamaz. Tok ise aç olacağını zannetmez*¹⁸⁹) gibi atasözler verilmiştir.

İhtilafli meselelerden ise sadece namaz bölümünde Namaz kılmayanın dindeki hükmü¹⁹⁰, Fatihadan sonra "Âmin" duasının sessiz ya da sesli okunması¹⁹¹, Teravîh namazının kaç rekât kılınacağı¹⁹², İftitah tekbirinde ellerin hangi hizaya kaldırılması¹⁹³, Kıyam halindeyken ellerin göbeğin altına yada üstüne bağlanması¹⁹⁴ gibi ihtilafli konular delilleriyle açıklanmıştır. Bu tür ihtilafli konuların açıklamalarıyla verilmesi, kazak toplumunda yaygınlaşmaya başlayan vehhabi görüşlere karşı bir tedbir olarak görülebilir. Çünkü 1990

¹⁸⁷ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 296.

¹⁸⁸ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s 93.

¹⁸⁹ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 302.

¹⁹⁰ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 114.

¹⁹¹ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 163.

¹⁹² İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 219.

¹⁹³ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 139.

¹⁹⁴ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 140.

yıllarından itibaren Kazakistan'da selefilik¹⁹⁵ yayılmaya başladıktan sonra, inanç ve ameli konularda milletin arasında sıkça ihtilafların meydana geldiği tespit edilmiştir.¹⁹⁶

Ayrıca, yazarların konuyla ilgili okuyucunun zihninde soru işareti oluşturabilecek çeşitli meseleleri vermeleri ve okuyucunun aklında konuların daha net bir şekilde yerleşmesi için farklı misalleri vermeleri dikkatimizi çekmektedir. Konularla ilgili çeşitli meselelerin arz edilmesinde soru-cevap tekniği kullanılmıştır. Yani, ilk olarak yazarlar tarafından bir soru sorulur. Sonradan ise yazarlar kendileri tarafından sorulmuş olan soruyu kendileri cevaplarlar. Mesela, “*Kurban kesmeyip, onun yerine kurban parasını fakirlere sadaka olarak vermek kurban yerine geçerli mi?*”, sorusuna “*Kurbanda esas olan kan akıtmak olduğundan bu tür sadaka kurban yerine geçmez*” cevabını vermişlerdir.¹⁹⁷

Eserde 124 ayet ve 227 hadise atıf yapılmıştır. Toplam 20 ayet ve 13 hadisin haricinde nakli delillerin sadece kazakça mealleri verilmiştir. Buna göre eserin temizlik bölümünde 9 ayet ve 43 hadise, namaz bölümünde 64 ayet 99 hadise, oruç bölümünde 22 ayet ve 36 hadise, zekât bölümünde 11 ayet ve 15 hadise, hac ve umre bölümünde 10 ayet ve 24 hadise, kurban bölümünde 5 ayet ve 7 hadise, av bölümünde ise 13 ayet ve 3 hadise yer verilmiştir. Görüldüğü üzere temizlik ve namaz bölümünde ayet ve hadise en çok yer verilmişken, diğer bölümlerde az yer verilmiştir. Diğer taraftan delillendirme olarak ayetlerden ziyade hadislere daha çok başvurulduğunu görüyoruz.

Kitabın dipnot kısmında ayetlerin hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğu belirtildiği gibi, hadislerin kaynaklarına da yer verilmiştir. Hadislerin bazılarının sadece ravileri verilmekle birlikte bazılarının da hadis ilmindeki derecesi zikredilmiştir. Eserde sıkça başvurulan hadis kitaplarını incelediğimizde daha çok Ehl-i Sünnet tarafından en sağlam hadis kaynakları olarak

¹⁹⁵ 1990 yılından itibaren Kazakistan'da Selefilik akımı yayılmaya başlayıp günümüze kadar yaygın vaziyette bulunmaktadır. 15 Ocak 1992 tarihinde “*Dini inancın serbestliği ve dini kurumlar*” hakkındaki kanunun Kazakistan Cumhuriyeti Devleti tarafından kabul olunması ve kazak gençlerin Arab memleketlerinde dini eğitim görmesi selefilik yayılmasının ilk nedenlerindedir. Kazakistan'ın Batı bölgesine ait olan Aktau, Atrau, Aktobe şehirlerinde daha yaygın olmakla birlikte Kazakistan'ın diğer şehirlerinde de yaygındır. Din İşler Ajansı başkanı Galım Şoykinin selefilikle ilgili son istatistik açıklamasında Kazakistan vatandaşlarından 15000 kişi, selefilik akımındandır. Dilmurat (Abu Muhammad), Nazratulla Abdulkadirov (Abu Meryam), Oktam Zaurbekov (Abu Abdurahman) gibi şahıslar Kazakistan'da selefilik propagandasını yapmakta olan önemli şahıslardır. Bkz. https://ru.wikipedia.org/wiki/Salafizm_v_Kazakhstane [Erişim Tarihi: 04.05.2017]

¹⁹⁶ Kak salafizm prişel v Kazakhstan, <http://astanatv.kz/news/show/id/48887.html> [Erişim Tarihi: 04.05.2017]

¹⁹⁷ İsaülı. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s. 478.

kabul edilen *kütüb-i sitte* kitaplarına başvurulduğunu tesbit ettik. Buna göre Buhari'den 69 hadise, Müslim'den 29 hadise yer verilmiştir. Tirmizi'den 24 hadise, Ebu Davud'tan 22 hadise, İbn Mace'den 12 hadise, Nesai'den 9 hadise başvurulmuştur. Bundan hareketle, daha çok Buhari ve Muslim hadis kitaplarına başvurulduğunu görüyoruz. Nitekim yazarların eserin giriş kısmında Sahih-i Buhari ve Sahih-i Muslim'den çok yararlandıklarını ifade etmeleri¹⁹⁸ bizim bu tespitimizi teyid etmektedir.

Eserde asıl hükümler ve bilgiler Hanefi mezhebi doğrultusunda verilmiştir. Nitekim Kitabın giriş kısmında yazarların eserde Hanefi mezhebine ait görüşleri içerdiğini, eserde “Hanefilere göre”, “Hanefi mezhebinde” diye kayıtlarının sıkça kullanılması, Hanefilere ait hükümlerin üstün olması eserin Hanefi mezhebine hitap eden bir çalışma olduğu konusunda zihnimizde şüphe bırakmamaktadır. Bundan hareketle eserin şüphesiz Hanefi mezhebine göre yazıldığını söyleyebiliriz. Ancak eserde sadece Hanefi fukahanın görüşleriyle sınırlı kalmayıp, zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerine de başvurulmuş, tercihte bulunmuş ve mukayase etmişleridir. Bunu okuyucunun zihninde konunun daha kalıcı ve diğer mezhep görüşlerini az da olsa bilme ve tanıma imkânı sağlama açısından uygun bir yöntem olarak değerlendirebiliriz.

Yazarlarımız eserde Hanefi mezhebi görüşlerini esas almakla birlikte, mezhep içi ve mezhep dışı ulemanın farklı görüşlerine de yer vermiş ve bunlar arasında tercihte¹⁹⁹ bulunmuşlardır. Bazı yerlerde ise mezhep içi ülemalarının görüşlerini aktardıktan sonra tercihte bulunmamışlardır. Mesela, Namazın vacipleri bölümünde “*Ta’dili erkanın hükmü İmam Ebu Yusuf, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhebine göre farzdır. İmam Azam ve Muhammed’e göre ise vaciptir*” görüşü bu tür görüşlerdendir.²⁰⁰ Mezhep içi ülemaları görüşlerinden ise eserde zikredilen İmam Kasani'nin “*Kaplanan dış – asıl dış yerine geçerlidir*” fetvasını nakletmek istiyoruz:

¹⁹⁸ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s 9.

¹⁹⁹ Örneğin, öğle namazı vaktinin çıkışıyla ilgili ilk önce İmam Azam'ın “*fey-i zevalden başka her şeyin gölgesinin iki misline çıktığı zamana (asr-ı sâni) kadar öğle vakti devam eder*” görüşünü verdikten sonra İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ile diğer üç mezhep imamlarının “*fey-i zevalden başka her şeyin gölgesi, kendisinin bir misline ulaşınca (asr-ı evvel) öğle namazının vakti çıkmış olur*” görüşlerini aktarırlar. Daha sonra öğle namazının asr-ı evvel'e kadar kılınmasını, ikinci namazını ise asr-ı sanide kılınmasını efdal olduğunu zikrederek Ebu Yusuf ve İmam Muhammed (İmameyn) ile diğer üç mezhep imamlarının görüşünü tercih etmişlerdir. Bknz. İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s 123.

²⁰⁰ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, s 150.

“Gusüll abdesti alan kimsenin eğer dişleri altın ve gümüşle kaplanmışsa guslün sıhhatine mâni değildir. Çünkü bu yaranın üzerine takılan sarık gibidir. Sarığın üzerine mesh etmek nasıl caiz olup abdeste mâni değilse, altın ve gümüş ile kaplanan dişler de gusle mani değildir”.²⁰¹

Ayrıca eserin Hanefî mezhebine göre yazılmasına rağmen, diğer mezhep görüşüyle amel edilmesine ruhsat verilen görüşte mevcuttur. Yani, namazların Cem’ edilmesi hususunda Hanefilere göre bunun sadece Arafat ve Müzdelife’de ruhsat edildiğini aktardıktan sonra diğer üç mezhep nezdinde yolculuk esnasında da namazların cem edileceği görüşü aktarılmıştır. Sonradan her ne kadar Hanefî mezhebinde namazların cem edilmesi sadece Hac mevsiminde ruhsat edilmiş olmasına rağmen, yolculuk zaruretinden dolayı Şafii mezhebine göre namazların cem edebileceği görüşü nakledilmiştir.²⁰²

Eserde Hanefî mezhebinin görüşlerinin yanı sıra zaman zaman İmam Şafii’nin görüşlerini zikrederek mukayese yapmışlardır. Eseri inceleme sırasında İmam Şafii’nin toplam 6 görüşünü tespit ettik. Bunlar *Niyetin gusül abdestin farzlarından olduğu*²⁰³, *Seferinin namazları cem’ etmesinin caiz olduğu*²⁰⁴, *Namazda Fatıha süresini okumanın hükmünün farz olduğu*²⁰⁵, *Anne-Baba, Nine-Dede, kendi çocukları, torunları ve sonraki nesil borçlandığı zaman bu atalmış kişilere zekât verileceği, borçlanmadığı zaman ise zekâtın verilmeyeceği*²⁰⁶, *Ziynet eşyalarından zekâtın verilmeyeceği*²⁰⁷, *Kadının yanında güvenilir takva kadınlar bulunduğu mahremsiz hacca gidebileceği*²⁰⁸ şeklindeki görüşleridir. Eserde Hanefilerden, başta İmam Azam (ö.150), İmam Ebu Yusuf (ö. 182), İmam Muhammed (ö.189) olmak üzere Serahsi (ö. 483), Kâsânî (ö. 587) ve İbn Âbidin (ö. 1252) gibi fakihlerin görüşlerine yer verilmiştir. Hanefî dışındaki mezheplerden ise, İmam Şafii (ö. 150), İmam Nevevi (ö.676), Ahmed b. Hanbel (ö.164), İbn Kudame (ö.620), İbn Hacer Askalani (ö. 852) ve Maliki mezhebinden İmam Malik’in (ö. 179) görüşlerine başvurulmuştur.

²⁰¹ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 64.

²⁰² İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 136.

²⁰³ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 65.

²⁰⁴ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 137.

²⁰⁵ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 151.

²⁰⁶ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 364.

²⁰⁷ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 367.

²⁰⁸ İsaülî. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s 394.

Eserde toplam 24 eser ve 12 ulemanın görüşünden istifade edilmiştir. Yararlanılan kaynakların çoğunluğu kitabın sonunda listelenmiş, bazıları ise konular anlatılırken cümle içinde belirtilmiştir. Eserde geçen ayet ve hadislerin kaynakları gösterildiği gibi, hangi görüşün hangi kaynaktan ve hangi fakihten alındığı dipnotlarda verilmiştir. Dolayısıyla, eserin günümüz akademik kaynak verme anlayışına yakın bir anlayışla telif edildiği ifade edilebilir.

İslam Ğılımhalında faydalanılan temel kaynakları, kısa tanıtımlarıyla birlikte zikretmek istiyoruz:

- a. **«Kuran Karim, Kazakşa Mağına jane Tusınıĝı»** (Kur'an-ı Kerim ve Kazak Şivesinde Mana ve Açıklaması) – Kazak din alimi Halife Altay (ö.1424) tarafından tercüme edilip Kazak halkının din tarihinde ilk defa Arapçadan Kazak diline tercüme edilen eserdir.
- b. **Sahîh-i Buhâri**, Muhammed bin İsmail Buhâri (ö.256) – ihtiva ettiği hadislerin sahih olması açısından en güvenilir hadis kitabıdır. “el-Camiu’s-sahîh” ismiyle de tanınmaktadır.²⁰⁹
- c. **Sahîh-i Müslim**, Müslim b. el-Haccac en-Neysâburi (ö.261) - güvenilir raviler vasıtasıyla ulaşan sahih rivayetlerden meydana gelen ve tüm sahih hadisleri ihtiva etmeyen muhtasar bir hadis eserdir. Daha çok *el-Câmiu ’s-sahîh* olarak tanınmıştır. Ehl-i Sünnet geleneğinde Sahih-i Buhari ile birlikte en güvenilir iki hadis eserinden biri kabul edilir.²¹⁰
- d. **Sünen-i Ebu Dâvûd**, Ebû Dâvud Muhammed b. Süleyman es-Sicistânî (ö.275)
- e. **Sünen-i İbn Mace**, Ebu Abdullah Muhammed bin Yezid (ö.273)
- f. **Sünen-i Nesai**, Ebu Abdirrahman Ahmed bin Şuayb (ö.303)
- g. **Sünen-i Tirmizî**, Muhammed bin İsâ Tirmizî (ö.279)

Bu yukarıda zikrettiğimiz hadis kitapları Altı kitap anlamına gelen Kütüb-i Sitte mecmuasını oluşturup, Ehl-i Sünnet tarafından en sağlam hadis kaynakları olarak kabul edilen eserlerdir.

- h. **Sunen Darimi**, Ebu Muhammad bin Abdurrahmân (ö.255)
- i. **Muvatta**, Ebu Abdillan Mâlik bin Enes (ö. 179)

²⁰⁹ Yücel Ahmet, Hadis Tarihi, s. 85.

²¹⁰ Yücel Ahmet, Hadis Tarihi, s. 85.

j. *el-Müsned*, Ahmed bin Hanbel (ö. 241)

Bu zikrettiğimiz kitaplar ise Kütüb-i Sitteye ilave olan 3 meşhur hadis kitaplarıdır. Eserler Kütüb-i Sitteye ilave olmakla beraber İslam ilmi dünyasında sağlam bir hadis kaynağı olan Kütüb i Tis'a hadis mecmuasını oluşturmaktadır.

k. *Nasbu'r-Râye li Ehadisi'l- Hidâye*, Zeylai Abdullah b. Yûsuf (ö. 762).

l. *Neylü'l-Evtâr*, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şevkânî (ö.1250).

Zikrettiğimiz iki eser fikhî hüküm içeren Sünnet-Hadis rivayetlerini derleyip inceleyen Ahkam Hadisleri literatüründen olan eserlerdir.²¹¹

m. *Mecmau'z-Zevâid*, Heysemi Nuriddin Ali b. Ebu Bekir (ö. 807) – yazarın kendisine ait beş zevâid kitabını²¹² bir araya getirdiği bir hadis eseridir. Kütüb-i Sitte'de yer almayan hadisleri bir arada görme kolaylığı sağlayan hadis kitaplarının en faydalısıdır.²¹³

n. *El-Fikhü'l-Hanefi fi Sevbihî'l-Cedid*, Abdülhamid Mahmud Tahmaz (ö.1431)- muasır Hanefî fıkıh eseridir.

o. *El-Fikhü'l-İslami ve Edilletuhu* – Günümüz İslam dünyasının tanınmış alimlerinden Suriyeli Prof. Dr. Vehbe ez- Zuhayli (ö. 1436) tarafından telif edilen bir fıkıh eseridir. İslâm fikhının her bölümünü dört mezhebe göre delilleriyle vermek suretiyle zamanımız insanın seviyesini itibara alarak sade bir üslupla tasnif edilmiştir.

p. *Bedâi'u's-Sanâi' fi tertibi's-Şerâi*, Kâsânî (ö. 587) – Klasik döneme ait Hanefî fikhının itibarlı furû eseridir.

q. *Reddü'l Muhtâr*, İbn Abidin (ö. 1252)- Klasik döneme ait Hanefî fikhının itibarlı furû eseridir.

r. *Büyük İslam İlmihali*, Ömer Nasuhi Bilmen (ö.1388) – Kutsal dinimizin İtikat'a, temizliğe, ibadete, kerahiyet ve istihsana, ahlâka dair hükümleri üzerinde ve bir kısım büyük peygamberler hayatları ile İslam dininin tarihçesine ait on kitaptan ibaret olup Cumhuriyet Döneminde yapılan İlmihal çalışmalarından en önemlisidir. Hocaların başvuru kaynağı, öğrencilerin ise en yakın yardımcısıdır.

²¹¹ Yaman, A, Çalış, H, İslâm Hukukna Giriş, s. 125.

²¹² Gayetü'l maksad fi zevâidi'l-Müsned, Keşfü'l-estâr an zavâidi'l-Bezzâr, el-Makşadül-Ali fi zevâidi'l-Müsnedi Ebî Yalâ el-Mevsilî, el-Bedrü'l-münir fi zevâidi'l-Mucemi'l-kebiir, Mecmaul-bahreyn fi zevâidi'l-mucemeyn. Bknz. Karahan, Abdullah, Mecmau'z-Zevâid, DİA, 28/264.

²¹³ Karahan, Abdullah, Mecmau'z-Zevâid, DİA, 28/264.

- s. ***Delilleriyle İslâm İlmihali***, Hamdi Döndüren – inanç, ibadet ve günlük hayata dair tüm esasların yer alıp her Müslümanın elinin altında bulunması gereken müracaat ilmihal çalışmasıdır.
- t. ***Kaynaklarıyla İslam Fıkhı***, Celal Yıldırım – İslam Hukukunun önemli dalları olan İbadat, Muamelat, Feraiz bölümleriyle ilgili bilgileri izahlarıyla aktaran günümüzün müracaat fıkıh kaynağıdır.
- u. ***Kur'an ve Sünnet Işığında*** (İsmail Mutlu), ***Jaynamaz*** (İsaulı Muhitdin), ***İbadetin sırları*** (Saffet Sefih), ***Gece İbadeti*** (Abdülhakim Yüce)- dini nitelikte ibret verici olaylar ve kıssaları içeren öğüt kitaplarıdır.

Görüldüğü üzere yazarlarımız kaynak olarak başta ayet ve hadis olmak üzere ahkâm hadis ve furû fıkıh literatürleri, ilmihal ve öğüt kitaplarıyla birlikte Ehl-i Sünnetin en büyük 4 mezhep ulemalarının görüşlerinden de yararlanmışlardır.

İlmihalde çeşitli konularda yer alan bazı hükümler şunlardır: Meshin müddeti ilk olarak abdest aldıktan sonra abdestin bozulmasıyla başlayacağı²¹⁴, kırılan veya yarası bulunan bir organı yıkamak zarar verince, kırık üzerindeki tahtaya veya üzerindeki sargıya hem abdest ve hem gusül için bir kez mesh edileceği, eğer mesh zarar verirse terk edileceği²¹⁵, niyetin abdestin sünnetlerinden olduğu²¹⁶, burun ya da bedeninin herhangi bir organından kanın çıkması²¹⁷, niyetin zekâtın eda edilmesinin önemli şartlarından olduğu, zekâtla mükellef kimsenin niyetsiz fakirlere zekât verdiği takdirde zekât borcunun üzerinden düşmeyeceği, niyetin zekâtı diğer sadakalardan ayıran bir özellik olduğu²¹⁸, kurban kesmenin hükmünün vacip olduğu²¹⁹, Ehl-i kitabın Allah'ın adını zikrederek avladığı hayvanın etinin helal olduğu²²⁰ gibi hükümlerdir.

²¹⁴ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 86.

²¹⁵ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 87.

²¹⁶ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 72.

²¹⁷ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 80.

²¹⁸ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 356.

²¹⁹ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 472.

²²⁰ İsaül. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğilimhalı*, s. 490.

C. İSLAM GILIMHALI

Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası dönemine ait eserler arasında yer alan *İslam Gılımhalı* adlı çalışma, Nurlan Anarbayev ve Yerkebulan Karakulov tarafından kaleme alınmış bir ilmihal eseridir.

Kitabın yazarlarından Nurlan Anarbayev, el-Ezher üniversitesi Şeriat bölümünden mezun olup, halen Nur-Mubarek Mısır İslam Ünivesitesi'nde öğretim görevlisi olarak görevine devam etmektedir. 2017 yılında aynı üniversitede doktorasını tamamlayıp, İslam ilimler Doktoru unvanını almıştır.

Erkebulan Karakulov ise el-Ezher üniversitesinden mezun olup, Kazakistan'ın batı bölgesinde bulunan Atırau şehrinde merkez camisinde imam olarak görevine devam etmektedir. Her iki yazarın İslami alanlarda çeşitli kitapları ve makaleleri yayınlanmıştır.

İslam Gılımhalı 2012 yılında Kok-Zhiek²²¹ yayınevi tarafından basılmıştır. Eseri kronolojik açıdan değerlendirecek, Halife Altay'ın "*Gibadatü'l-İslâm*", Joldıbay ve İsaoglu'nun "*İslam Gılımhalı*" adlı kitabından sonra, bağımsızlık sonrası döneme ait üçüncü eser olarak sıralanmaktadır.

Kitabın telif amacını yazarlarımız şu şekilde açıklamaktadırlar:

*"Hak yolunu arayan, Allah'tan ümidini üzmeyen herkes, dini vecibelerini yerine getirebilmek için bir bilgiye ihtiyaç duyar. Bu bilgiye ulaşmak için doğru ya da yanlış farkına varmadan çeşitli kaynaklara başvurur. Bozuk akımlar ise bu fırsatı kendi menfaatine göre kullanıp milleti saptırmaya çalışır. Bu tür faaliyetlerden milleti alıkoymak için KMDİ (Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi) talimatıyla çeşitli dallarda kitaplar telif edilip, yazılmaya başlamıştır. İşte bizim kitabımız da bu kitaplardan birisidir."*²²² Bu ifadelerden kitabın KMDİ'nin talimatı üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır. Kitapla, kazak toplumunun dini ilimleri öğrenmesi ve bozuk akımlardan etkilenmemesi hedeflenmektedir.

²²¹ Kok-Zhiek yayın evi, Kazakistan'da İslami alanda çeşitli kitapları yayımlayan güvenilir bir basım evidir. 2000 yılında kurulmuş olup, KMDİ'nin özel yayın sektörü olarak çalışmaktadır.

²²² Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.5.

Kazak toplumunu ilmihalle ilgili konularda bilgilendirmek amacıyla telif edilen kitap, toplam 6 bölümden oluşup 704 sayfada işlenmiştir. Eserin muhtevası, kitabın önsözünde şöyle ifade edilmektedir: “*Kitapta İslam dininin bes parızı bolıp tabilatın Namaz, Oraza, Kajılık, Zeketke katıstı mâseleler, olardı atkarudağı şariğat ukımderi tusındırılgen. Buğan kosa tazalık pen kurbandık şalu takırıptarı da kamtılgan.*”²²³, yani “*Kitapta İslam dinin beş farzlarından olan Namaz, Oruç, Hac, Zekâtla ilgili konular ve onların hükümleri anlatılmıştır. Bununla birlikte temizlik ve kurban kesmekle ilgili meseleler işlenmiştir*”.

Eser herkesin anlayabileceği tarzda sade bir Kazakça dil ile kaleme alınmıştır. Kitap toplam 6 bölümden oluşmakta olup, konular madde halinde düzenli bir şekilde sunulmuştur. Müellifler namazla ilgili konuları 289 sayfada anlatırken, temizliği 97 sayfada, kurbanla ilgili konuları 26 sayfada, orucu 75 sayfada, zekâtı 73 sayfada, hac bölümünü ise 82 sayfada işlemişlerdir.²²⁴

Yazarlar, kitabın önsözünde, bu ilmihali “*din yolunda olanların sapmadan, doğru yolda yürümesini sağlayan bir rehber*”²²⁵ olarak tanımlamışlardır. Müslümanlar için İlmihallerin ehemmiyetine değindikten sonra eserin yazılış sebebini açıklamışlardır. Din, mezhep, İmam Azam Ebu Hanife'nin hayatı hakkında bilgi verdikten sonra, kitaba dini hükümlerin (ef'al-i mükellefin) açıklamasıyla başlamışlardır. Daha sonra sırasıyla Temizlik, Namaz, Oruç, Zekât, Hac ve Kurban konularını ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır.

Kitap, önce konuyla ilgili lügavi ve ıstlahi açıklamaları yapıyor. Sonra delillendirme olarak konuyla ilgili ayet ve hadisleri sunuyor. İbadetin hükmü ve tarihçesi hakkında bilgi veriyor. Mezhep içi ve mukayeseli olarak diğer mezheplerin görüşlerine yer veriyor. Daha sonra ise ibadetin iki dünyadaki hikmet ve faziletinden bahsediyor. İbadetin dini ehemmiyetini ve faziletini tanıttıktan sonra, ibadetlerin hikmetleriyle ve sağlığa faydalarıyla ilgili bazı bilginlerin görüşlerini de aktarıyorlar. Bu ise okuyucunun konuyu daha net anlaması, farklı açıdan değerlendirmesi, geniş ufuk sahibi olması ve ibadetleri eda etmekte doğruya yönelmesini sağlamaktadır. Örneğin, orucun faziletini anlatırken Alman ilim adamı Profesör Gehardet'in “*Oruç'un insanın nefisine sahip çıkmasını sağlayacağını*” ifade ettiği aktarılmıştır. Yine Tıp

²²³ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.2.

²²⁴ Bknz. Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s. 686-700.

²²⁵ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.5.

uzmanı Rovi'nin *“Oruç hastalığa karşı insanın vücudunu kuvvetlendiriyor. Bu mühim icadı İslam dini asırlar önce Müslümanlara farz kılarak sağladı. Tıp ise bu bilgiye bu zamanlarda ulaşmış, günümüzde hastalıklara karşı tedavi olarak kullanılmaktadır”* şeklindeki tespitine yer verilmiştir. Genri Lahman da Dresden şehrindeki hastanelerde bazı hastalıkları oruç sayesinde tedavi ettiğini söyleyerek Rovi'nin ifadelerini teyit etmektedir.²²⁶

Ayrıca, yazarlar kitapta ileride okuyucunun zihninde konuyla ilgili soru oluşmasının endişesiyle bazı meseleleri soru-cevap tekniğinde işlemişlerdir. Bu meseleler içerisinde *“Güneş altında ısınan suyla abdestin caiz midir?”*²²⁷, *“Sünnet namazları kılmam olmu mu?”*²²⁸, *“Güsül abdest alırken normal abdest bozulduğu zaman güsül abdesti geçerli mi?”*²²⁹ *“Zekât borçlusu olarak vefat eden kimsenin arkasından zekât borcu verilir mi?”*²³⁰, *“Zekât niyetiyle borcu bağışladığımız zaman zekât yerine geçerli mi?”*²³¹ *“Hac 'da saçlar ne kadar miktarda kısaltılır?”*²³² *“Vekalet yoluyla kurban kesilir mi?”*²³³ gibi sorular öne çıkarılmıştır.

Bu sorulara sırasıyla, *“Sıcak iklimli beldelerde ağaç, altın, gümüş kaptaki sular hariç demir kabın içerisinde ısınan suya demirin zararlı maddeleri geçeceğinden bu suyla abdest almanın mekruh olacağı”*²³⁴, *“Sünnetleri terk ettiğimizde 'Livâü'l-hamd' sancağının altında Peygamberimizin şefaatinde mahrum kalacağımızdan dolayı terk etmeyip, sünnetlere devam etmemiz daha faziletli olacağı”*²³⁵, *“Güsül abdesti alırken normal abdest bozulduğu zaman güsül abdestine mani olmayacağı”*²³⁶, *“Paranın kendisi ortada bulunmadığı için temlik gerçekleşmiş olmadığından dolayı zekât verilmiş olmaz görüşüyle birlikte, fakir kimselerin menfaatini düşünerek böyle bir bağışın zekât yerine geçerli olacağı”*²³⁷, *“Zekâtın doğru olması için niyetin şart olup vefat eden kişi ise niyet edemediğinden dolayı zekât borçlusu olarak vefat edenin malından zekât verilmeyecektir. Ancak vefat etmeden önce malından zekât verilmesine*

²²⁶ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.429-430.

²²⁷ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.44.

²²⁸ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.20.

²²⁹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.105

²³⁰ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.561.

²³¹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.558.

²³² Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.620.

²³³ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.672.

²³⁴ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.45.

²³⁵ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.20.

²³⁶ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.105.

²³⁷ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.559.

*vasiyet etmişse mülkünün üçte birinden zekâtın verileceği*²³⁸, *“Hac’da saçların dörtte bir miktarı, eğer baştaki saçın tamamı dörtte bir miktarında ise saçların tamamının kısaltılacağı*²³⁹, *“Kurban mal ile yapılan bir ibadet olduğundan mal sahibinin izniyle vekâlet yoluyla başkasına kurban kestirilebileceği*²⁴⁰ cevapları verilmiştir.

Eseri incelememiz esnasında, eserde bazı fıkıh usulü bilgilerine yer verildiğini de gördük. Mesela, amellerin hükmüyle ilgili bölümde, farz maddesini tanıtırken bir fiilin farz olduğunu gösteren kelime ve terkipleri; haram maddesini tanıtırken de bir fiilin haram olduğunu gösteren ifade ve işaretler verilmiştir. Örneğin, farz hükmü emir sıygasından, “farz oldu”, “vacip oldu” gibi ifadelerin kullanmasından, bir fiili yapana güzel bir karşılık ve sevap verileceğini ifade eden yapmayana da ceza öngören cümlelerden anlaşılmaktadır.²⁴¹ Haram hükmü ise nehiy sıygasından, fiilin yapılması halinde tehditte bulundurarak yahut fiili yapmaya ceza verilmesini ifade eden cümlelerden anlaşılmaktadır.²⁴²

Eserin delillendirme yönüne gelince, toplam 186 ayet ve 525 hadise başvurulmuştur. Eserde yer alan ayet ve hadislerin Arapça metinlerinin yanı sıra Kazakça anlamları da verilmiştir. Ayetlerin hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğu belirtildiği gibi, hadislerin kaynağı da gösterilmiştir. Eserde sıkça başvurulmuş hadis kitaplarını incelediğimizde, daha çok Ehl-i Sünnet tarafından en sağlam Hadis kaynakları olarak kabul edilen Buhari, Muslim, Tirmizi, Ebu Davud, İbn Mace, Nesai hadis kitaplarına başvurulmuştur. Kaynakların çoğunluğu dipnot kısmında verilmekle beraber, bazen maddeler işlenirken cümlenin sonunda da verilmiştir.

Ayet ve hadislerin kitaplara göre dağılımı şöyledir: Giriş kısmında 12 ayete, temizlik hakkındaki birinci kitapta 21 ayet ve 58 hadise, namaz hakkındaki ikinci kitapta 70 ayet ve 257 hadise, oruçlar hakkındaki üçüncü kitapta 19 ayet ve 69 hadise, zekât hakkındaki dördüncü kitapta 24 ayet ve 65 hadise, hac hakkındaki beşinci kitapta 22 ayet ve 51 hadise, kurban hakkındaki beşinci kitapta ise 18 ayet ve 25 hadise başvurulmuştur. Görüldüğü üzere eserde en

²³⁸ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.561-562.

²³⁹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.559.

²⁴⁰ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.672.

²⁴¹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.15.

²⁴² Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.24.

çok ayet ve hadise namaz kitabında yer verilmişken, diğer bölümleri teşkil eden temizlik, oruç, zekât, hac ve kurban kitaplarında ayet ve hadise az yer verilmiştir.

İslam Gılmhalı'nda geçen hadislere baktığımızda, sahabe râvisi belirtilen ve belirtilmeyen olarak iki grupta sınıflandırmak mümkündür. Eserde 156 hadis râvileriyle birlikte aktarılmıştır. Bazı hadislerin ise sahih, hasen, vâhid???, merfu' gibi dereceleri de verilmiştir. Örneğin, Abdullah b. Abbas'tan (r.a) rivayet edilen “*Üzerine meni dokunduysa onu çimle sil. Çünkü o bir tükürük ve balgam gibidir.*” hadis-i şerifini Dârekutnî'nin (ö. 385) merfu' olarak değerlendirdiği aktarılmıştır.²⁴³

Ravilerin içerisinde Ebu Hureyre, Aişe validemiz, Enes b. Malik, Abdullah b. Mesud, Amr b. As, Muaz b. Cebel, Abdullah b. Abbas, Ebu Zerr, Abdullah b. Ömer, Ali b. Ebi Tâlib, Ammar b. Yasir, Ümmü Seleme, Câbir b. Abdullah, İmran b. Hüseyin, Ukbe b. Âmir, Ebû Said el-Hudrî gibi zatların isimleri geçmektedir. Bu zatlardan, başta Ebu Hureyre olmak üzere Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Aişe validemiz, Abdullah b. Abbas, Câbir b. Abdullah, Ebû Said el-Hudrî isimli şahıslar en çok hadis rivayet eden sahabilerdendir.²⁴⁴

Eser, genişlik ve kapsam açısından Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi İlmihal çalışmalarının en geniş ve önemlisi olan Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'ne benzemektedir. Ancak bu iki ilmihali delillendirme açısından kıyasladığımızda, *İslam Gılmhalı*nda ayet ve hadise çok daha fazla yer verildiğini görüyoruz. *Büyük İslam İlmihali*nde 84 ayet, 169 hadise başvurulmuşken, *İslam Gılmhalı*nda 186 ayet, 525 hadise başvurulmuştur.

Eser Hanefî mezhebi hükümleri doğrultusunda yazılmıştır. Nitekim kitabın kapak kısmında “*Hanefî mazhabı boyınşa*” yani “*Hanefî mezhebi doğrultusunda*” diye yazılması, eserde “*Hanefî mezhebine göre*” kaydının sıkça kullanması, giriş kısmında kitabın Hanefî mezhebine yönelik hazırlandığını aktaran ifadeler, eseri inceleme sırasında Hanefî mezhebine ait hükümlerin üstün olması “*Eser, Hanefî mezhebine göre yazılmıştır*” dememize hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

İncelememiz sırasında eserde yazarlar Hanefî fakihlerin görüşlerini aktarmakla birlikte, Hanefiler dışındaki âlimlerin görüşlerine de başvurmuşlardır. Hanefî fakihlerin görüşleri

²⁴³ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılmhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.52.

²⁴⁴ Ağırman, Cemal, “*Müksirân*”, DİA, 31/534.

içerisinde İmam Azam Ebu Hanife, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşleri esas alınmıştır. Bunun dışında başka Hanefi fakihlerin görüşlerine de atıfta bulunulmuştur. Mesela İmam Züfer'in "Hasta kişi ayakta durmaya muktedir olup, rükû ve secde yapmaya zorlanıyorsa, ayakta durup namazını işaretle kılabilir"²⁴⁵ görüşü, Kerhi ve Tahâvi'nin "Kur'an-ı Kerim okutan hanım müderrisler hayızlı iken yanında ders okutacak yardımcısı olmadığı zaman eğitim vermeye devam eder."²⁴⁶ görüşleri, Serahsi'nin "Teravih namazı vitir haricinde 20 rekât" görüşü, Kâsânî'nin "Teravih namazı 5 terviha, 10 selamdan ibaret olan 20 rekât"²⁴⁷ görüşü, İbn Abidin'in "Diş çekmek orucu bozmaz. Ancak mideye kan, irin, suyun girmemesi şarttır. Uygun olanı da diş çekme prosedürünü iftardan sonraya ertelemek. Lâkin dişlerin ağırma nedeniyle, hastayı rahatsız ettiği durumunda bu bir zaruret kabul edilip kanın mideye girmemesi şartıyla diş çekilebilir. Bu durumda istek dışı mideye kan giderse, oruç bozulmaz, kanın mideye girmemesi için hiçbir tedbir almadan kan istekle mideye giderse o günkü oruç kaza olup, iade edilmesi gerekir"²⁴⁸ görüşü, "Düşük bebeğin vucut yapısının tamamlanması halinde doğum yapan hanımın rahminden gelen kan nifas kanı sayılır. Eğer vucut yapısını tamamlanmadıysa, hatta tamamlanma alametleri görünmüyorsa, kadından akan kan hayızdır. Vücudun tamamlanması ise bebeğin saç, tırnak, el, ayak, parmaklarının belli olmasıyla hükmolunur"²⁴⁹ ve benzeri görüşler yer almaktadır.

Hanefî mezhebinin en önemli fakihleri olan İmam Azam, İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'a ait, ilmihalde yer alan bazı görüşlerine örnek olarak yer vermeyi uygun görüyoruz:

- Hapisteki biri abdest alacak su ya da teyemmüm için temiz toprak bulamadığı takdirde İmam Azam ve Muhammed kişi su ya da toprağı buluncaya kadar namazını kılmayıp sonraya erteler görüşünü vermişken; Ebu Yusuf ise kıyama kalkar, rükû ve secdesini yapıp namaz kılan kimse gibi hareketlerde bulunur. Hapisten çıkınca o namazları iade eder görüşünü vermiştir.²⁵⁰

- Kur'anı ezberleyen kişi namazı mushafa bakarak okursa namazı bozulmaz. Ancak kişi ezbere bilmediği ayeti mushafa bakarak okursa, İmam Azam'a göre namaz bozulur. İmameyn

²⁴⁵ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.164.

²⁴⁶ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.114.

²⁴⁷ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.310.

²⁴⁸ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.483.

²⁴⁹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.112.

²⁵⁰ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.119.

ise namazın bozulmayacağı görüşünü savunmaktadırlar. Ancak Ehli Kitaba (Hristiyan/Yahudiler) benzediğinden dolayı böyle yapmak mekruhtur.²⁵¹

- Oruçlu kişinin kendine iğne vurdurması Ebu Hanife'ye göre orucu bozar. İmameyne göre ise vitamin ve gıda iğneleri dışında orucu bozmaz.²⁵²

- Atın zekâtıyla ilgili Ebu Hanife'ye göre mal sahibi erkek atların dışında her sene her at için bir dinar veya kıymetinin 40/1 zekât olarak verir. İmameyne göre ise atın zekâtı verilmez.²⁵³

- Kurban kesmenin hükmü İmam Azam'a göre vacip iken İmameyne göre sünnet-i müekkededir.²⁵⁴

Yazarlar, mezhep içerisindeki farklı görüşlere yer verdikten sonra, bunlar arasında genellikle tercihte bulunmuşlardır. Örneğin, “Eti yenen hayvanın ve yabancı hayvanın sidiği İmameyn'e göre afif necisten sayılır. Ebu Hanife'ye göre ise ağır necisten sayılır. Tercih olan görüşte İmameyn'in görüşüdür.”²⁵⁵

“İntihar ederek kendisini öldürmüş bir adamın Ebu Yusuf'a göre cenazesi kılınmaz. Bunun delili ise Cabir ibn Samura (r.a) tarafından rivayet edilen: “Okla kendini öldüren kimse Efendimizin yanına getirildiği zaman Peygamberimiz (a.s.) cenaze namazını okumadı” hadisidir. İmam Azam ve Muhammed'e göre ise intihar eden kimse yıkanır ve cenazesi kılınır. Tercih edilen görüş de İmam Âzam ve Muhammed'in görüşüdür.”²⁵⁶

“Atın zekâtı İmam Azam'a göre verilir. İmameyn'e göre verilmez. Bu görüşe Peygamberimizin (a.s.) “Müslümana kölesi ve atı için zekât vermek farz değildir.” hadisi delildir. Zeyd b. Sabit (r.a) bu hadisteki atı ‘Allah yolunda savaşmak için kullanılan at’ olarak yorumlamıştır. Tercih edilen görüş ise İmam Azamın görüşüdür.”²⁵⁷

²⁵¹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.222.

²⁵² Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.484.

²⁵³ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.535.

²⁵⁴ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.657.

²⁵⁵ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.48.

²⁵⁶ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.400.

²⁵⁷ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılimhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.535.

“Kadınların Altın ve gümüşten yapılmış ziynet eşyaları, zekât için gerekli şartları taşıdığı takdirde Hanefilere göre zekâta tabidir. Altın ve gümüş dışındaki şeylerden yapılan ziynet eşyası ise zekâta tâbi değildir. Şafiilere göre ise kadınların kullandığı ziynet eşyaları aslı ihtiyacı sayıldığından zekâta tabi değildir.”²⁵⁸

“Fitir sadakası Ebu Yusuf ve İmam Şafi’ye göre fakir müslümanlara verilir. İmam Azam’a göre ise Müslüman memleketinde oturan ehli kitap mensuplarına da fitir sadakası verilir. Hanefi mezhebinde tercih olan görüş ise İmam Ebu Yusuf’un görüşüdür.”²⁵⁹

Yazarlar, Hanefi mezhebiyle sınırlı kalmayıp zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmışlardır. Örneğin, suyla abdest almak isteyen kimsenin hastalığının artması sebebiyle teyemmüm alabilmesi için suyu kullanamadığına dair müslüman doktorun onayını Hanefi ve Hanbeli mezhebi şart koşmuşken, Maliki ve Şafii mezhebinin böyle bir şart koşmamaları²⁶⁰, Zekat borçlusu olarak vefat eden müslümanın malından zekatın verilip verilmeyeceğine dair Hanbeli, Maliki, Şafii mezhebinin verilir görüşü nakledilmişken, Hanefi mezhebinde vefat edenin vasiyet etmesi hariç verilmez görüşünün verilmesi²⁶¹, Ümreye gitme imkânına sahip kimsenin hayatta bir kere ümreye gitmesinin hükmü Hanefi ve Maliki mezhebinde sünnet-i müekkeke iken, Şafii ve Hanbeli mezhebinde farz görüşü²⁶², cemaatle namaz kılmanın hükmü Şafiilere göre farzı kifaye olması, Hanefilere göre de sünnet-i müekkeke olması görüşü²⁶³, Kafirlerle zekatın verilip verilmeyeceğine dair Hanefi ve Şafiilerin kafirlere zekatın verilmeyeceği, Hanbeli ve Malikilerin ise kafirlerin islam’a girmesine yönlendirmek amacıyla verilmesi caizdir görüşü²⁶⁴, Fitir sadakasını vermek Hanefilere göre vacip, diğer üç mezhebe göre farz görüşü²⁶⁵ bu tür görüşlerdendir.

Görüldüğü üzere yazarlar sadece Hanefi mezhebinin görüşleriyle sınırlı kalmayıp diğer mezhep görüşlerine de başvurmuşlardır. Zaman zaman mezhep içindeki ulemanın görüşlerini

²⁵⁸ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.525.

²⁵⁹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.569.

²⁶⁰ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.120.

²⁶¹ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.561.

²⁶² Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.627.

²⁶³ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.249.

²⁶⁴ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.654.

²⁶⁵ Anarbayev, N, Karakulov Y, İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa), s.564.

aktarmışlardır. Kanaatimizce yazarlar, bu metodu, okuyucunun diğer mezheplerin görüşlerine de vakıf olunması amacıyla benimsemişlerdir.

Eserin yararlandığı kaynaklar kısmına gelince, toplam olarak sayısı 41'e varan literatürlere başvurulmuştur. Yazarlarımız fıkıh eserleriyle birlikte usul, ahkam, tefsir, hadis, tarih, tabakat, dil ve edebiyat kitaplarına müracaat etmiş ve böylece eser önceki ilmihallere nazaran kaynaklarının zenginliği açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Eserde faydalanılan temel kaynakları kitaptaki sıralamasına göre kısa tanımlarıyla birlikte zikretmek istiyoruz:

1. *İ'lâü's-sünen*, Zafer Ahmed et-Tehânevî - (ö.1158) Hanefî mezhebinin görüşlerini destekleyen hadislerin derlenip şerh edildiği bir eserdir.
2. *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-dekâik*, Fahreddin ez-Zeylaî (ö.743) - Ebu'l-Berakât en-Nesefî'nin Kenzü'd-Dekâik isimli eserinin şerhidir. Güvenilir bir Hanefî furu fıkıh eseridir.
3. *el-Mebsût*, Serahsî (ö. 483) – Hanefî mezhebindeki fikhî görüşlerin ve delillerin en geniş şekilde ele alındığı ve sistemli bir tahlilinin yapıldığı ilk ve en hacimli çalışmadır.²⁶⁶
4. *Ahkâmul'-Kur'ân*, Ebû Bekr Ahmed Cessâs (ö.370)- Hanefiler arasında çok rağbet gören matbu bir ahkam ayetleri tefsiridir.²⁶⁷
5. *Menakıb-ı İmam Ebu Hanife*, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö.1401)- İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin hayatı, eski tabirle menkîbesi hakkında bir eserdir.
6. *Sunen Darimi*, Abdullah b. Abdurrahman el-Dârimî (ö.255) – Temel hadis kitapları arasında kabul edilen meşhur hadis kaynağıdır.
7. *Ravâ'i'u'l-Beyân fi Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm*, Muhammed Ali es-Sâbûnî - Ahkâm âyetlerinin tümünü özet olarak kapsayan çağdaş bir eserdir.
8. *el-Ahvâlu's-Şahsiyye*, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. – İslam aile hukukuna dair çağdaş bir eserdir.
9. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî (ö.683) – Müellifin el-Muhtar isimli muhtasarının şerhi olup Hanefî fikhının orta hacimdeki muteber fıkıh kaynakları arasında yer alır.

²⁶⁶ Hamidullah, Muhammed, "Serahsi", *DİA*, 36/ 544-547.

²⁶⁷ Güngör, Mevlüt, "Cessâs", *DİA*, 7/427-428.

10. *el-Fıkhü'l-Hanefi fi Sevbihî'l-Cedid*, Abdülhamid Mahmud Tahmaz – Hanefî fikhına dair çağdaş bir eserdir.
11. *Bir Müslümanın Yol Haritası*, Akademi araştırma heyeti- kitap, inanç, ibadet ve ahlak gibi bir Müslümanın edinmesi ve alması gerekli İslam'ın temel bilgilerini içeren bir eserdir.
12. *el-İhkâm fi usûli'l-Ahkâm*, Âmidî (ö. 631) – Mütakellimun usulüne göre yazılmış önemli fıkıh usulü kaynaklarından.
13. *Namaz Poslannika Allaha*, Namil' Dzhamiri, - Peygamber Efendimizin (a.s) hayatını kısa ve özet halinde anlatan bir siyer kitabıdır.
14. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Sahnûn (ö.240), Maliki mezhebinin rivayet ve fetva kaynakları arasında öncelikli yerini koruyan, bütün fıkıh konularını ihtiva eden, Malikilerin mezhep içi fıkhi görüşlerinin temel kaynağı olarak kabul edilen eserdir.²⁶⁸
15. *Diyanet İslam İlmihali*, Seyfettin Yazıcı, Lütfi Şentürk. İman ve ibadet konularıyla ilgili ana bilgileri içeren ilmihal kitabıdır.
16. *Nasbü'r-Raye*, Abdullah b. Yusuf ez-Zeyla'i (ö. 762) – Ahkam hadislerini inceleyen Hanefî mezhebinin yanı sıra diğer üç mezhebin delillerini de ihtiva eden eserdir.
17. *Menakıb-ı İmam Ebu Hanife, İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed*, İmam Zehebi (ö.745) - Ebû Hanîfe ve onun en güzîde iki talebesi olan İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed b. Hasan'ın hayatları hakkında bilgiler içeren menkıbe türü eserdir.
18. *Ni'met-i İslam*, Mehmet-Zihni Efendi (ö.1332) –İslam'ın inanç, ibadet esasları ve evlilik-boşanma hükümlerini Hanefî mezhebi çerçevesinde genişçe ele alan ve sonraki dönemde yazılan ilmihallere kaynaklık eden önemli bir ilmihal eseridir.²⁶⁹
19. *Reddül-Muhtar*, İbn Abidin (ö.1252)- Klasik döneme Hanefî fikhının son furû eseridir.
20. *Lisanu'l-arab*, İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. er-Rüveyfî (ö. 711)- Kelime sayısı ve ihtiva ettiği ayrıntılı bilgiler bakımından birinci sırada yer alan Arapça sözlüktür.²⁷⁰
21. *Tabakât*, İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa 'd el-Bağdâdî (ö. 230)- Resûl-i Ekrem, Sahâbe, Tabi'in ve sonraki nesillerin hayatıyla ilgili bilgiler içeren meşhur tabakat eseridir.

²⁶⁸ Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Sahnûn'î" *DİA*, 31/470 – 473.

²⁶⁹ Güman, Osman, XIX. Yüzyıl'da Nimet-İ İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı, s.105.

²⁷⁰ Kılıç, Hulusi, "İbn Manzûr" *DİA*, 20/ 171-172.

22. *İ'lamu'l-Muvakkiin*, İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.1350). – İslam fıkıh usulünün ve fetvanın bazı meselelerini selefi/hanbeli bir yaklaşımla ele alan bir eserdir.
23. *Fethu'l-Kadîr*, Kemal İbnü'l-Hümmam (ö.861) – Merğınanı'nın (ö.593) meşhur el-Hıdaye isimli eserinin şerhi olup muteber Hanefi füru fıkıh eserlerındendir.
24. *Fıkhu-z-zekât*, Yusuf el-Karadavi- zekâtla ilgili konuları geniş kapsamlı bir şekilde anlatan fıkıh kitabıdır.
25. *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi (ö.671) – Tefsirler arasında seçkin bir yere sahip önemli bir tefsir eseridir.
26. *Kitabut-t-tevhid*, Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö.333) –İmam Mâtürîdî'nin Kelâm ilmine dair meşhur bir eserdir.
27. *Muvatta*, Ebu Abdillâh Mâlik bin Enes (ö. 179)- İmam Malik'in meşhur hadis kitabıdır.
28. *İslam Ğılmhalı*, İsaülı. M, Joldıbayulı.K, – Şer'i bilgileri içeren kazakça ilmihal kitabıdır.
29. *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhu*, Abdurahman Cezîrî (ö.1360)- İslam fıkına ait bilgileri dört mezhebe göre anlatan muasır bir fıkıh kitabıdır.
30. *Sübülü's-selâm*, Ebû İbrâhîm İsmâîl es-San 'ânî (ö. 1182) - İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852) ahkâm hadislerini ihtiva eden Bulûĝu'l-merâm adlı eserinin şerhidir.
31. *Fıkhu's-Sünne*, Seyyid Sabık- Müslümanın günlük hayatında ihtiyaç duyduĝu bütün fikhî konuları, Kuran, Sünnet ve selef-i salihînden deliller sunarak ortaya koyan bir eserdir.
32. *Meâni'l-âsâr*, Ebû Ca 'fer Ahmed et-Tahâvî (ö. 321) - Mezhepler arasında tartışmalı olan hadisleri fıkıh sistematiĝine göre inceleyen bir eserdir.²⁷¹
33. *Sünen-i Tirmizî*, Muhammed bin İsâ Tirmizî (ö.279) - Altı kitap anlamına gelen Kütüb-i Sitte kapsamında ehl-i Sünnet tarafından en sağlam hadis kaynaĝı olarak kabul edilen eserlerdendir.
34. *el-Mevsûatü'l-fikhiyye* - Küveyt Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı tarafından 45 cilt halinde yayımlanan fıkıh ansiklopedisidir.²⁷²
35. *el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletuhu*, Vehbe ez-Zuhayli (ö. 1436) – Dört mezhebe göre yazılmış, günümüzde yaygın olarak istifade edilen bir fıkıh eseridir.

²⁷¹ İltaş, Davut "Tahavi" *DİA*, 39/ 385-383.

²⁷² Yaşaroĝlu, M. Kâmil, "el-Mevsûatü'l-fikhiyye", *DİA*, 29/490-491.

36. *Delilleriyle İslâm İlmihali*, Hamdi Döndüren – İnanç, ibadet ve günlük hayata dair bütün konuları içeren bir ilmihal kitabıdır.
37. *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihi*, Huseyin es-Saymeri (ö. 436) - İmamı Azam'ın hayatına dair bilgileri özet halinde aktaran ilk dönem Hanefî tabakat eseridir.
38. *Usulu'l-Fıkh*, Zekiyyuddin Şaban – fıkıh usulü konularını ana hatlarıyla, kolay bir üslupla anlatan modern bir usul kitabıdır.
39. *İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı (ilk devirler)*, Ali Şafak.
40. *Neylü'l-Evtâr*, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250) - Mecedüddin İbn Teymiyye'nin (ö. 652) ahkâm hadislerini bir araya getirdiği Münteķa'l-ahbâr min ehâdisi seyyidi'l-ahyâr adlı kitabının şerhi olup ahkam hadisleri literatürü içerisinde yer alan meşhur bir eserdir.²⁷³
41. *Kıyas, İstihsan, İstıslah*, Abdulkadir Şener – Üç delili anlatan bir fıkıh usulü çalışmasıdır.

Netice olarak, Anarbayev ve Karakulov'un *İslam İlmihalinin*, bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerde yazılmış bütün ilmihal kitaplarının arasında, en geniş ve en sistematik nitelikte hazırlanan bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Eser şekil ve muhteva bakımından ayrı bir zenginliğe sahiptir. Bugüne kadar ilmihal bilgilerini içeren bu nitelikte bir çalışma yapılmamıştır.

II.ÖZEL İLMİHALLER

A. RAMAZAN NUR ŞAŞKAN AY (RAMAZAN: NUR SAÇAN AY)

Bağımsızlık sonrası dönem ilmihal çalışmalarında Namaz, Oruç, Hac, Kurban, Nikah gibi özel konuları tanıtan ilmihal örneklerine de rastlamak mümkündür. Bunlardan en fazla rastlanan türler, Namaz, Oruç, Kurban konularını anlatan ilmihallerdir. İşte bu döneme ait özel ilmihallerin başında “Ramazan Nur Şaşkan Ay” adlı eser gelmektedir. Eser, Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'nden emekli müftü Absattar Hacı Derbisali tarafından 2008 yılında kaleme alınmıştır.

²⁷³ Said Kaya, Eyyüp, Okuyucu, Nail, “Şevkani” *DİA*, 39/22-28.

Derbisali Absattar Bagispayoglu, din adamı, diplomat, edebiyat ilimleri doktoru ve Kazakistan Yüksek İlimler Akademisi profesörüdür. 15 Eylül 1947 tarihinde Güney Kazakistan'ın Tülkübas ilçesinde doğmuştur.

1970-1989 yılları arasında SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde doktorasını tamamlamıştır. Bu süre içerisinde V. Muhammed Üniversitesinde (Fas) stajyer, Muhtar Auezov Edebiyat ve Fen Enstitüsünde (Kazak SCB) araştırma görevlisi olarak ilmi hizmetlerde bulunmuştur. 1988 yılında Edebiyat ilimleri doktoru, 1989 yılında profesör unvanını almıştır.

1977-1997 yıllarında Kirov Kazak Devlet Üniversitesinde araştırma görevlisi ve Şarkiyat Fakültesinin dekanı görevlerinde bulunmuştur. 1991 yılında el-Farabi Kazak Devlet Üniversitesinde Dil ve Uluslararası İlişkiler alanında rektör yardımcılığı görevinde bulunmuştur.

24 Haziran 2000 ile 19 Şubat 2013 tarihleri arasında Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi müftüsü olarak görev yapmıştır. 2013 yılından itibaren Kazakistan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı yanındaki Şarkiyat Enstitüsünün müdürü olarak görevini sürdürmektedir.

Kazakstan Musılmandarı Dini Baskarması (Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi), *Kazakstan'nın Meşitteri men Dini Oku Orındary* (Kazakistan Mescit ve Dini Eğitim Yerleri), *Kazakstandağı meşit jane medreseler* (Kazakistan'daki Mescit ve Medreseler), *Ramazan Nur Şaşkan Ay* (Ramazan Nur Saçan Ay), *Kurban Ayt Kuttı Mereke* (Kurban Bayramı Bereket Bayramıdır) gibi eserleri yanında yayımlanmış çok sayıda makalesi ve ansiklopedi maddesi bulunmaktadır.

Arap dili ve edebiyatı, Kazak kültürü ve İslamiyet, Kazakistan ve İslam devletleri bağlantısında ruhani hayat, Kazakistan'da İslamiyet, İslam tarihi, Ku'ran ve Sünnet ışığında yazılmış dört yüzden fazla çalışması mevcuttur. Bu ilmi çalışmalarını, Japonya, Hindistan, Pakistan, Çin, Türkiye, Yemen, Irak, Mısır, Tunis, Fas, ABD ve İspanya gibi ülkelerin üniversite ve akademilerinde sunmuştur.²⁷⁴

²⁷⁴ https://kk.wikipedia.org/wiki/Absattar_Derbisali [Erişim tarihi: 06.08.2017]

Absattar Hacı Derbisali, bu özel ilmihal çalışmasını hazırlamaktaki amacını “*Bul şağın kitapşa kasietti Ramazan ayında oraza ustaudın mân-mağınası men retin üyretuge negızdelgen*”²⁷⁵, yani “Bu ufak kitapçık, Kazak halkına Mübarek Ramazan ayında oruç tutmanın ehemmiyetini ve oruçla ilgili ana bilgileri öğretmek amacıyla yazılmıştır” şeklinde ifade etmektedir.

Kitap toplam 52 sayfadan ibaret olup, kazak halkının ana dili olan kazak dilinde kaleme alınmıştır. Oruçla ilgili ana hatları içerip, konular kısa ve öz anlatılmıştır. Konular bölümlere sınıflandırılmadan maddeler altında işlenmiştir. Eser bir giriş ve toplam 42 maddeden ibarettir.

Giriş kısmında müellif orucun tarifini yapıp tarihçesinden bahsettikten sonra, Ayet ve hadisten orucun farz oluşuyla ilgili delillere yer vermiştir. Başka dinlerdeki orucun mahiyetinden bahsederek İslam dinindeki oruçla mukayese etmiştir. Yahudilik, Hristiyanlık, Brahmanlık gibi diğer dinlerdeki orucun vakti, ölçüsü ve gayesi farklı bile olsa oruç tutmanın sonuçta bir ibadet olduğunu aktarmıştır. Sonra da orucun şartları, oruçlu için müstahab olan şeyler, oruçlu için mekruh olan ve olmayan şeyler, kaza edilmesi gereken oruçlar, keffareti gerektiren oruçlar, kaza ve keffaretin mahiyeti hem kaza ve hem keffareti gerektiren durumlar, orucun ruhani ve tıbbi faydaları, Teravih namazı, Kadir gecesi, Fitre Sadakası, Şevval ayındaki oruç gibi konular maddeler halinde detaylarıyla işlenmiştir. Normalde klasik ilmihal muhtevasına dâhil olan orucun neveleri, Ramazan hilâlinin sübutu, oruçluya ait niyetler, İtikâf gibi konulara ise yer verilmemiştir. Çalışmanın sonunda bibliyografyaya yer verilmiştir.

Eserin hazırlanmasında herkesin anlayabileceği oldukça sade bir dil ve üslup kullanıldığı görülmektedir. Okuyucunun zihninde konunun daha kalıcı olması ve okuyucuyu etkilemesi için Ayet ve hadislerin dışında orucun ehemmiyetini anlatan güzel ifadeler sunulmuştur. Okuyucuyu oruç ibadetine teşvik amacıyla oruç hakkında ibretli kıssalar zikredilmiştir. Orucun tıbbi faydalarıyla ilgili bilimsel malumatlar aktarılıp çalışmaya ilmi bir özellik katılmıştır. Ayrıca okuyucunun zihninde oruçla ilgili oluşacak sualler soru-cevap şeklinde işlenmiştir. Mesela, “Sahura kalkmadan oruç tutsam olur mu?”, “İğne vurdurmak orucu bozar mı?”, “Keffaret nedir?” gibi sorulara ayrıntılı bir şekilde cevaplar verilmiştir. Müslümanları oruç ibadetine tamamen yönlendirmek amacıyla “*İftara acele ediniz*”, “*İftar*

²⁷⁵ Absattar Derbisali, Ramazan Nur Şaşkan Ay, s.2.

vermenin sevabından mahrum kalmayın”, “*Orucu niçin tutuyoruz*”, “*İftar davetiyesi*”, “*Kadir gecesine sahip çık*” gibi teşvik başlıkları altında kıssalar aktarılmıştır. Bazı resimlerin ve renkli yazıların sunulmasıyla çalışmaya görsel bir özellik katılmıştır. Mesela iftar hakkındaki kıssada iftar sofraları; tıbbi açıdan orucun faydalarını aktaran konularla ilgili beden organlarının resmi; teravîh namazıyla ilgili maddede mescid ve cemaat resimleri konulmuştur.

Konular Hanefî mezhebi çerçevesinde ele alınmış olup, diğer mezheplerin görüşlerine atıfta bulunulmamıştır. Mezhep içerisinde ise İmam Azam ve talebelerinden İmam Ebu Yusuf ve Muhammed’in görüşlerine müracaat edilmiştir. Bazen müfta bih olan görüşün hangisi olduğu ifade edilmiştir. Mesela, İmam Ebu Yusuf’un Ramazan ayında oruçlu kimsenin ağız ve burnuna su vermesinin ve banyo yapmasının mekruh olmadığı,²⁷⁶ ağız dolusu balgam kusmanın Ebu Hanîfe ve İmâm Muhammed’e göre orucu bozmayacağı yönündeki fetvaları bu görüşlerdendir.²⁷⁷ Özellikle Ebu Yusuf’un Ramazan ayında oruçlu kimsenin ağzına-burnuna su vermesinin, banyo yapmasının mekruh olmadığına dair görüşün müfta bih²⁷⁸ olarak değerlendirilmesi dikkatimizi çeken görüşlerdendir. Ayrıca yazarın oruçlu kimseye iğne vurdurmakla ilgili meselede İmam Azam’ın iğne vurdurmak orucu bozar ve İmameyn’nin orucu bozmadığı görüşlerini sunup okuyucuyu muhayyer bıraktığını şu aşağıdaki ifadelerle zikretmeyi uygun görüyoruz:

“Joğarıdağı kay pıkırdı tandasa da ustansa da negızgı jauapkerşılık tandauşığa tân. Sondıktan emdikke dârı ışıp ne ine kabıldap jürgen adamın jaksı emdelıp, bolaşakta kulşılıktarın ülken ıkılaspen atkaruı maksatında Ramazan kezinde oraza ustamauna boladı. Al aursa da köpşılıkpen birge oraza ustap, Ramazan ayının kasietinen kur kalğısı kelmegen kısı ekinşı toptağı fikh ğalımdarının pıkırine süyenıp, oraza kezinde ine kabılday beruıne boladı”²⁷⁹. Yani, “Yukarıdaki hangi görüşün benimseneceği, okuyucunun tercihine aittir. Dilerse orucunu tutmayıp ilerideki zamanlarda ibadetlerine sağlıklı devam etmesi için tedavisini görür. Dilerse ikinci sınıftaki fıkıh ulemalarının görüşlerini tercih edip, Ramazan-ı şerifte iğne vurdurup orucunu eda eder”.

²⁷⁶ Absattar Derbisali, Ramazan Nur Şaşkan Ay, s.14.

²⁷⁷ Absattar Derbisali, Ramazan Nur Şaşkan Ay, s.15.

²⁷⁸ Absattar Derbisali, Ramazan Nur Şaşkan Ay, s.14.

²⁷⁹ Absattar Derbisali, Ramazan Nur Şaşkan Ay, s.17.

Absattar Hacı Derbisali ilmihalinde toplam 9 ayet ve 50 hadise atıfta bulunmuştur. Kitabın dipnot kısmında ayetlerin hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğu belirtildiği gibi, hadislerin kaynaklarına da yer verilmiştir. İstifade edilen kaynaklara gelince, başta Kur'an Kerim ve Hadis kaynakları olmak üzere müellifin isimlerini zikrederek 11 kitaptan yararlandığını görüyoruz. Bu kitapları şöyle zikredebiliriz:

1. «*Kuran Karim, Kazakşa Mağına jane Tusınığı*» (Kur'an-ı Kerim ve Kazak Şivesinde Mana ve Açıklaması) – Kazak din âlimi Halife Altay (ö.2003).
2. *Sahîh-i Buhâri*, Muhammed b. İsmail Buhâri (ö.256/870).
3. *Sahîh-i Müslim*, Müslim b. el-Haccac en-Neysâburi (ö.261/875).
4. *Sünen-i Ebu Dâvûd*, Ebû Dâvud Muhammed b. Süleyman es-Sicistânî (ö.275/889).
5. *Sünen-i İbn Mace*, Ebu Abdullah Muhammed bin Yezid (ö.273/887).
6. *Sünen-i Nesai*, Ebu Abdirrahman Ahmed bin Şuayb (ö.303/915).
7. *Sunen Darimi*, Ebu Muhammad bin Abdurrahmân (ö.255/894).
8. *Muvatta*, Ebu Abdillah Mâlik bin Enes (ö. 179/795).
9. *el-Müsned*, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855).
10. *İslam Ğilimhali, İsaül*. M, Joldıbayulı.K.
11. *Ramazan- Jarılkau Ayı*, Altın Kalam baspası (Altın Kalem yayınevi)

Görüldüğü üzere saydığımız kitaplar içerisinde *Ramazan- Jarılkau Ayı* (Ramazan - Rahmet Ayı) isimli kitap orucun faziletinden bahseden bir kitapçıktır. Diğer kitaplar hakkında daha önceki bölümlerde bilgi verdiğimiz için, burada sadece kitapların isimlerini zikretmekle yetindik.

B. KURBAN AYT KUTTY MEREKE (KURBAN BAYRAMI BEREKET BAYRAMIDIR)

Bir önceki eserde hayatını tanıttığımız Absattar Hacı Derbisali tarafından kaleme alınan bu ikinci eser, 2008 tarihinde Kok-Zhiyek matbaası tarafından yayımlanmıştır. Yazar bu eseri yazmadaki amacını “*Bul şağın kitapşa halıkka Kurban Ayt turalı jâne Allah Razılığı üşin kurban şaludın manızdılığın üyretuge negızdelgen*”²⁸⁰, yani “Bu kitapçık halka Kurban

²⁸⁰Absattar Derbisali, Kurban Ayt Kutty Mereke, s.2.

Bayramı ve Allah rızası için kurban kesmenin ehemmiyetini öğretmek için kaleme alınmıştır” şeklinde açıklamaktadır.

Kitap bir giriş ve 26 maddeden ibarettir. Eserin muhtevasını ise Kurbanın mahiyeti, vücubu ve şer’i hikmeti, tarihçesi, faydaları, ehemmiyeti, Kurbanın kesilme vakti, kurbanlık için geçerli hayvanlar, Kurbanın eti ve derisi, Kurbanda vekâlet, akîka ve nezir kurbanı, Bayram namazı ve bu namazın kılınış şekli gibi konular oluşturmaktadırlar.

Toplam 36 sayfadan oluşan kitap, yazarın hedefine uygun olarak topluma bir kurban rehberi tarzında hazırlanmıştır. Konular maddeler altında hacimli bir şekilde tanıtılmıştır. Derbisali, konuları anlatırken hikâyelere yer vermiş, kurban ibadetinin hikmetlerine ve kazandıracaklarına değinmiş, kurbanla ilgili renkli resimler sunmuş, farklı renkli yazılar kullanmıştır. Okuyucuya hitaben çeşitli teşviklerde bulunmuştur. Arz ettiği bilgilerin kaynaklarını dipnotta göstererek, okuyucuyu başvurulması gereken literatüre yönlendirmiştir. Bazı açıklamaları da dipnot kısmında vermiştir. “*Kadın Kurban Kesebilir mi? “Vefat eden kimsenin adına kesilen kurban geçerli mi?”* gibi okuyucunun zihninde oluşacak mukadder suallere cevap olarak soruların konulması suretiyle cevaplar verilmiştir. Yazarın konuları arz etmesiyle ilgili bu tür yaklaşımlarının, çalışmaya şekil bakımından ayrı bir özellik kattığını, eserdeki bilgilerin okuyucu tarafından daha kolay bir şekilde anlaşılmasını ve zihninde daha kalıcı olmasını sağladığını görüyoruz.

Derbisali hükümleri tamamen Hanefi mezhebine göre açıklamıştır. Tercih ve içtihatla bulunmamış, diğer mezhep görüşlerine de müracaat etmemiştir. Bu bağlamda, Hac suresinin “*Onun etinden yiysin, muhtaçlara da yedirin*” mealindeki 28. ayetini esas alarak İmam Azam’ın görüşüyle birlikte usul kaidelerini de aktarması dikkatimizi çekmiştir:

*“Musulman ğalımdarının aytunşa, şalıñan kurbannın etinen jeu – mustahap, muhtaj jandarga ülestiru uajip. Âbu Hanıfanın aytunşa jeuge de taratuğa da boladı, alayda ol uajip yemes. Buyırık türi ünemü uajıptıktı talap etpeidi.”*²⁸¹ Yani, Müslüman alimlerinin dediklerine göre kurban etini kendi aile efradıyla yemek müstehab, muhtaçlara vermenin hükmü ise

²⁸¹ Absattar Derbisali, Kurban Ayt Kutty Mereke, s.12.

vaciptir. Ebu Hanife'ye göre ise insan dilerse kurban etini yer, dilerse dağıtır. Ama o vacip değildir. Çünkü her emir vucup ifade etmez"²⁸².

Eserde toplam 7 ayet ve 19 hadise yer verilmiştir. Kitabın dipnot kısmında ayetlerin hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğu, hadislerin ise kaynaklarına yer verilmiştir. İstifade edilen kaynaklara gelince yazar eserde toplam 8 kaynaktan yararlanmıştır. Bu kaynaklar içerisinde daha önceki kitapların tanıtımında isimleri geçen *Sahîh-i Buhâri*, *Sahîh-i Müslim*, *el-Müsned*, *Muvatta*, *Sünen-i Tirmizi* isimli hadis kitapları, İbn Sa 'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât -ı Kübra* isimli eseri, Joldıbay ve İsa'lı'nın *İslam Ğilimhalı* adlı ilmihal kitapları geçmektedir. Bunun dışında araştırıp ta kitap hakkında bilgi bulamadığımız *Kurban Ayt* (Kurban Bayramı) kitapçığı adlı eser zikredilmektedir.

C. NEKE KİTAPŞASI (NİKAH KİTAPÇIĞI)

Bu İlmihal, Kazakistan'ın Başkenti Astana şehrinde bulunan "Aziret Sultan" mescidinin imamı Ruslan Kambarov'un çalışmasıdır.

Kambarov, 1978 yılında Özbekistan'ın Taşkent şehrinde doğmuştur. İlk İslami eğitimini 1995-1998 yıllarda Güney Kazakistan'daki bir medrese almıştır. Ruslan, 1998 yılında Kazak-Kuveyt Üniversitesinde Arap dili ve Edebiyatı bölümünde eğitime başlamıştır. 2002 tarihinde eğitimini başarıyla tamamlayıp Güney Kazakistan Sosyal Bilimler Akademisinde Arap Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev almıştır. Akademide bir müddet çalıştıktan sonra, 2005-2007 yılları arasında Kazakistan Müslümanları Dini İdaresinde mescit ve irşadi faaliyetler bölümünde uzman olarak görev yapmıştır. 2007-2010 tarihinde Astana şehrinde bulunan "Sadvakas Ğilmani" mescidinde, 2010-2014 tarihinde ise "Nur Astana" mescidinde imam olarak hizmet etmiştir. 2014 yılında ise Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi Müftüsü Erjan Malğacıoğlu'nun talimatıyla Astana şehrindeki "Aziret Sultan" Cumhuriyet Camisinin imamı olarak tayin edilip halen görevine devam etmektedir.

Yazar bu ilmihal çalışmasını, Müslüman kazak toplumuna evlenme akdinin mahiyeti ve ehemmiyetini, unsur ve şartlarını ana hatlarıyla öğretme amacıyla hazırlamıştır.²⁸³

²⁸² Absattar Derbisali, *Kurban Ayt Kutty Mereke*, s.12

²⁸³ Ruslan Kambarov, *Neke Kitapşası*, s.2

Kitap nikâhla ilgili ana hatları içerip, 2013 yılında Kok-Zhiyek yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Çalışmada ele alınan başlıca konular arasında nikâhın tarifi ve hükmü, eş seçmek, evlenme akdinin şartları ve unsurları, mehir, karı-koca hakları, düğün, zifaf gecesi ve boşanma yer almaktadır. Ayrıca “Hanımlara 10 nasihat” gibi ahlaki tavsiyeler eserin muhtevasını oluşturmuştur.

İlmihal, toplum içerisindeki her seviyedeki okuyucunun anlayabileceği sade ve anlaşılır bir dille hazırlanmıştır. Nitekim, eserin giriş kısmındaki “*Bu çalışma, toplumdaki her bir okuyucuya yönelik hazırlanmıştır*” ifadesi bunu göstermektedir.

Kitapçığın isminden de anlaşıldığı üzere, çalışmanın asıl mevzuu İslam’da evliliğin mahiyetidir. Çalışma toplam 36 sayfada işlenip, nikahla ilgili bilinmesi gereken temel bilgiler okuyucuya arz edilmiştir. “*Nikah kıymalısınız*”, “*Sakinmalısınız*”, “*Amel etmelisiniz*” gibi teşvik cümleleri kullanılmıştır. Hükümler Hanefi mezhebi doğrultusunda yazılıp, diğer mezhep görüşlerine yer verilmemiştir. Aile hukukuyla ilgili güncel problemler hakkında tercih veya ictihada gidilmemiştir. İstidlal amacıyla 6 ayet ve 32 hadise yer verilmiştir. Delillerin bazılarının kaynakları metin kısmında, bazılarının kaynakları ise çalışmanın dipnot kısmında verilmiştir.

Eserde, ayet ve hadislerin yanı sıra Kazak halkını ata söz ve şiirleri sunulmuştur. Çalışmada geçen atasözleri içerisinde “*Üylenip üyli bol, Ülgılı ümbet bol*” (Evlenip evli ol, Gözde Ümmet ol), “*Bas ekeu bolmai, mal ekeu bolmaydı*” (Baş iki olmadan, mal iki olmaz) gibi atasözler yer almaktadır. Şiirlerden ise Peygamber Efendimizin (s.a.v.) “*Kadınla şu 4 şey için evlenilir: Malı için, asaleti için, güzelliği için ve dini için. Sen dindar olanı tercih et, mesut olursun*”²⁸⁴ hadis-i şerifine dayalı Yusuf Balasağun’un şu aşağıdaki şiiri dikkatimizi çekmektedir:

“Ayel alsa tört belgısın közdeydi,

Bul törteuden kezdespeidi özgesi,

Bay âyeldı bireu ızdep jüredı,

²⁸⁴ Et Tac Camiü lil Usül fi Ehadisil Resül, Mansur Ali Nasif el-Hüseyni, 1-2 cilt, Nikah bölümü, 2.bab, s.281

Endi bırı suluğa köz tıgedı.

Bırı tiler tukımı asıl, tektını,

Kuanış bop ulıktığı, bektığı.

Bârı nâzik, imandısın tandaydı,

Onı tapsa, könlde alan kalmaydı”.

Yani, “Hanımı seçmek 4 erbaba dayalıdır; Bu dördünün dışında hiçbir şart aranmaz; Birileri zenginliği, birileri güzelliği ararlar, bireleri ise asaleti isterler. Bir vardır dindar olanı tercih eder. Dindar olanı tercih eder, gönlüne şüphe bırakmaz”.²⁸⁵ Görüldüğü üzere mezkûr hadise dayalı olan şiir, örf ve adetle birlikte İslamiyet’in kazakların sözel kültürünü etkilediğini gösterip, çalışmaya ayrı bir özellik katmaktadır.

Eserde aşağıdaki isimlerini zikredeceğimiz toplam 11 kaynaktan istifade edilmiştir:

1. «*Kuran Karım, Kazakşa Mağına jane Tusınığı*” (Kur’an-ı Kerim ve Kazak Şivesinde Mana ve Açıklaması) – Kazak Alim Halife Altay (ö.2003).
2. *Tefsiru’n-Nesefi: Medariku’t-tenzîl ve hakaiku’t-te’vil*, Ebu’l-Berakât en-Nesefi (ö. 710/1310)
3. *el-Lübâb fi Şerhi’l-Kitâb*, Abdülğani el-Guneymi el-Meydâni (ö. 1298/1881)
4. *el-İhtiyar li-ta’lîl’l-Muhtâr*, Ebü’l-Fadl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî
5. *el-Hidaye*, Merğınani.
6. *et Teshilu’d Darûri li mesaili’l-Kuduri*, Muhammed Aşık İlâhi el-Bereni
7. *el-Fıkhul’l-Hanefî ve Edilletuhu*, Sağırçı
8. *el-Fıkhul’-Vâdih*, Muhammed Bakır İsmail
9. *et Tac: el-Camiü li’l-usül fi ehâdisi’r-Rasûl*, Mansur Ali Nasif el-Hüseyni
10. *Eki Tomdık Şığarmalar Jınağı*, Abay Kunanbayev (İki Cildli Edebi Eserler Mecmuası)
11. *On ğasır jırlaydı*. (On Asır Söylüyor)

²⁸⁵ Neke kitapçası, Ruslan Kambarov, s.10.

Zikrettiğimiz eserlerden *Medariku't-Tenzîl*, Hanefî fakih Ebü'l-Berakât en-Nesefî'nin meşhur Kur'ân-ı Kerîm tefsiridir.²⁸⁶ Abdülğani Meydani'nin (ö. 1298) *el-Lübab*'ı ise Kudûrî'nin *el-Muhtasar* adlı fıkıh eserinin en yaygın şerhlerindendir.²⁸⁷ *et-Teshilu'd-Darûri*, *el-Fıkhul-Hanefî ve Edilletuhu*, *Fikhül'-Vadîh* isimli eserler, Hanefî fıkını ana hatlarıyla anlatan meşhur çalışmalardır. *et-Tac* isimli eser ise Ezher ulemâsından Şeyh Ali Nâsîf tarafından telif edilmiş olup, kütüb-ü sitte'den, “beş asıl ve sahih kitap” diye zikredilen Sahih-i Buhâri, Sahîh-i Müslim, Sünen-i Ebî Dâvud, Sünen-i Tirmizi ve Sünen-i Nesâ'i'de geçen meşhur ve sahih hadislerden derlenmiştir. Bu temel kaynakların dışında, *Eki tomдық şığarmalar jinağı* ve *On ğasır jırlaydı* adlı eserler kazak edebiyatının meşhur şiir kitaplarıdır. Diğer isimleri geçen kaynaklar ise daha önceki bölümlerde tanıtıldığı için burada tekrar tanıtılmayacaktır.

²⁸⁶ Bedir, Murtaza, Nesefî, Ebü'l-Berakât, DİA, 32/568.

²⁸⁷ Yaylalı, Davut, Meydânî, Abdülğani b. Tâlib, DİA, 29/501.

SONUÇ

Sözlükte ‘durum bilgisi’ anlamını ifade eden ilmihal, her Müslümanın ihtiyacı olan ve öğrenmesi icab eden temel dini bilgileri özlü bir şekilde anlatan sade dilli eserlerdir. Bu yüzden Müslüman toplumların hayatında ilmihal geleneği önemli bir yer taşımaktadır.

“Kazakistan’daki İlmihal Geleneğinin Gelişimi” isimli tez çalışmamızla kazak toplumunun ilmihal eserlerini tespit ederek kazakların ser’i ilimleri öğrenmesini sağlayan kaynakları ortaya koymayı amaç edinmiştik. Bu nedenle, çalışmamızda bağımsızlık öncesi ve bağımsızlık sonrası dönemlerine ait ilmihal eserleri tesbit edilmiş, çalışmalar şekil ve mühteva bakımından incelenmiştir.

Çalışmamızın neticesi olarak toplamda 8 ilmihal eseri tesbit edilip incelenmiştir. Bu çalışmalardan İbray Altınari’nin “*Musulmandık Tutkası*”, Şakerim Kudaiberdiulu’nun “*Musulmandık Şartı*” adlı eserler, bağımsızlık öncesi döneme ait çalışmalardır. Bu iki çalışma, her ne kadar ilmihal olarak isimlendirilmese de, şekil ve mühteva bakımından ilmihal niteliği taşımaktadır. Bağımsızlık sonrası döneme ait ilmihallere ise, Halife Altay’ın “*Gibadat’ül-İslâm*”, Kayrat Joldıbay ve Muhitdin İsa’nın “*İslam Gılmhalı*”, Anarbayev ve Karakulov’un “*İslam Gılmhalı*”, Ruslan Kambarovun *Neke Kitapşası* (Nikah Kitapçığı), Absattar Hacı Derbisalinin *Kurban Ayt Kutty Mereke* (Kurban Bayramı Bereket Bayramıdır) ve *Ramazan Nur Şaşkan Ay* (Ramazan: Nur Saçan Ay) adlı eserleridir. Her iki dönemi de göz önümüzde bulduğumuzda, bu ilmihallerden İbray Altınari’nin “*Musulmandık Tutkası*” Kazakistan’daki ilk ilmihal çalışmasıdır. Anarbayev ve Karakulov’un “*İslam Gılmhalı*” adlı çalışması ise en geniş kapsamlı ilmihal çalışması olarak dikkat çekmektedir. Bu eseri, Kazakistan’da ilmihal geleneğini en ileri noktada temsil eden bir çalışma olarak değerlendirebiliriz.

Çalışmalara genel olarak bakıldığında, eserlerin fihki konuları içermesinin yanında, bir Müslümanın günlük hayatında ihtiyaç duyacağı iman ve ahlakla ilgili konuları da kapsadığı görülmektedir. İncelediğimiz bütün eserlerin Hanefî mezhebi esas alınarak kaleme alındığı tespit edilmiştir. Meselelerin çoğunluğunda sadece konunun hükmü nakledilmiş, dayandığı ser’i delillere nadiren değinilmiştir. Konular herkesin anlayabileceği seviyede, kısa ve öz

mahiyette arz edilmiştir. Bu açıdan bütün eserler bir ilmihalden beklenen temel özellikleri taşımaktadır.

Kazakistan'daki ilmihal geleneğini oluşturan bu eserler, Kazak toplumunun dini ilmleri öğrenmesini sağlamışlardır. Bu çalışmaların kazak toplumuna ait yerel yazarlar tarafından kaleme alınmış olması Kazakistan'daki dini tedvin faaliyetlerine ayrı bir özellik vermektedir. Bu ise Kazaklarda din âlimlerinin yetiştiğinin ve memleketlerinde İslamiyet'in öğrenilmesine ve yaşanmasına hizmet ettiklerinin bir göstergesidir.

Bütün bu çalışmalara rağmen, Kazakistan'da ilmihal geleneğinin daha fazla gelişmesi için, farklı nitelikteki ilmihal çalışmalarının yapılması gerektiği söylenebilir. Mesela, Türkiye'de hazırlanmış olan ilmihal türleriyle kıyasladığımızda, Kazakistan'da diğer mezheplere de yer veren Mukayeseli İlmihaller, Ticaret ve İktisat İlmihali, Kadın İlmihali, Manzum İlmihal, Cep İlmihali, Müslüman Çocuklara Yönelik İlmihaller, Yolculuk İlmihali gibi farklı nitelikli ilmihallerin bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu tür özel ilmihal çalışmalarının da yapılması durumunda, Kazakistan'daki ilmihal geleneği daha iyi bir noktaya ulaşmış olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Adilbayeva, Ş, *Kazakistan Toplumunun Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Ağırman, Cemal, “Müksirün”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI/534.

Akgül, S; Durmuş, M, *İlminski'nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan'ın Milli Eğitim Politikası ve I. Altunsarin*, Muğla 2009.

Altay, Halifa, *Gibadatu'l-İslam*, İslam Kütaphanası 2001

Altunsarin, Ibray, *Musulmandık Tutkası*, Almatı 1991.

Altunsarin, Ibray, *Tandaulı Şığarmalar*,: Gılım, Almatı 1994.

Anarbayev, N, Karakulov Y, *İslam Gılımhalı (Hanafi Mazhabı Boyınşa)*, Kokjiyek, Almaty 2012.

Asılbekov, M.H, *Kazakistan Tarihi*, I-V, Almatı, 1998.

Ayan, Ekrem, *Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-Ibray Altunsarin*, Muğla 2013.

Ayan, Ekrem, *Çağdaş Kazak Edebiyatının Kurucusu Ibray Altunsarin- Hayatı ve eserleri*, Muğla 2009.

Bakina, Nazken, *Türkler Medeniyetinin Tarihi*, Almatı, 2006.

Balgımbayev, Ğ, *Ibray Altunsarin Turalı Estelik*, Jazuşı, Almatı 1991.

Balğabayev, S, “Halık Kurmettegen Halifa Altay”, http://www.qazaq-alemi.kz/more?page_id=28&id=238, [Erişim tarihi: 11.04.2017]

Bedir, Murtaza, “Vikayetü'r-Rivaye”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII/106.

Bedir, Murtaza, “Nesefî, Ebü'l-Berekât”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/568.

Beysenov, Bağdat, *Kazak Oysıldarı Dın Turalı*, Almatı 2012.

Bozkurt, Ramazan, *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri*, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, S.B.E, Konya, 2006.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Sahnûn”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI/470 – 473.

Derbisali, Absattar, *Kazakistan Musılmandarı Dini Baskarması*, Almatı 2003.

_____, *Kazakistan'ın Meşitteri men Dini Oku Orındary*, Almatı, 2008.

_____, *Kazakstandağı Meşit jane Mederseler*, Almatı, 2008.

_____, *Kurban Ayt Kutty Mereke*, Kokjıyek, Almaty 2008.

_____, *Ramazan Nur Şaşkan Ay*, Kokjıyek, Almaty 2008.

Derbisalin, Anvar, *Ibray Altınсарın Ulıpedagog, Ağartuşı, Jazuşı*, Almatı 1991,

Dulati, M.H., Tarih-i Raşidi, *Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVII vv.* (haz. D.İbragimov), Almatı 1962.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınevi, İstanbul 1998.

Ergin. M, *Orhun Abideleri*, İstanbul1992.

Eskendirulı, Abdır Rahman, *Halifa Altaydın Önegeli Ğumur Jolı*

Gresse, R, *İmperiya Stepey*, Almatı 2006.

Güman, Osman, XX. y.y. *Nimet-i İslam Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, S.B.E, İstanbul 2000.

Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul 1996.

Güngör, Mevlüt, “Cessâs”, *DİA*, İstanbul 1993, VII/427-428.

Hamidullah, Muhammed, “Serahsi”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/ 544-547.

Hitchins, Keith, “Kazaklar”, *DİA*, XIII/ 131.

<http://fatua.kz/kz/person/view?id=6>, [Erişim tarihi: 03.05.2017]

https://kk.wikipedia.org/wiki/Absattar_Derbisali [Erişim tarihi: 06.08.2017]

https://kk.wikipedia.org/wiki/Ebubekir_Kerderi [Erişim tarihi: 31.12.2016]

https://kk.wikipedia.org/wiki/Şakarim_Kudaiberdiulı [Erişim tarihi: 30.12.2016]

https://ru.wikipedia.org/wiki/Salafizm_v_Kazakhstane [Erişim Tarihi: 04.05.2017]

https://tr.wikipedia.org/wiki/Halife_Altay [Erişim Tarihi: 10.04.2017]

İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed İbn Yezid el Kazvini, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Mısır, 1372

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mukerrem *Lisânü'l-Arab*, I-III, Beyrut, 1970.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1982.

İltaş, Davut “Tahavi” *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/ 385-383.

İsaulı. M, Joldıbayulı.K, *İslam Ğılımhalı*, Kokjıyek, Almaty 2010.

Joldıbayı, Kairat, *Kazaktın Şınayı Akidası* (Kazakların Gerçek İ'tikadı), www.azan.kz, [Erişim tarihi: 31.12.2016]

Kak salafizm prişel v Kazakhstan, <http://astanatv.kz/news/show/id/48887.html> [Erişim Tarihi: 04.05.2017]

Kalkan, İbrahim, “Abay”, *DİA*, I/374-375.

Kambarov, Ruslan, *Neke Kıtıpşası*, Kokjıyek, Almaty 2013.

Karahan, Abdullah, “Mecmau'z-Zevâid”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/263-264.

- Kelpetin, Hatice, “İlmihal”, *DİA*, İstanbul 2006, XXII/139-141.
- Kıdır, Toreali, *Dastürlü İslam Jauharları*, Astana, 2016.
- Kılıç, Hulusi, “İbn Manzûr” *DİA*, İstanbul 1999, XX/ 171-172.
- Kudayberdiyev, Şakerim, *Musulmandık Şartı*, Almatı 1993.
- Lamaşayev, A, *Ibray Altınсарın*, Almatı: Ana Dili Yay 1991.
- Malov, Bayraş, *O Tatarah, Evreyah i Drugih İnarodtsah v Rossiyskoy İmperii*, Kazan, 1999.
- Merğınani, Burhaneddin Ebu’l Hasen Ali b. Ebû Bekir, *el-Hidaye*, I-VII, İdâretül’Kur’an ve’l ‘Ulümi’l-İslamiyye, Karaçi/ Pakistan,1417.
- Mukanov, Sabit, *Aytıs*, Almatı 1941.
- Muratov, Aibol, “Şakarım”, www.bigox.kz, [Erişim tarihi: 30.12.2016]
- Narımbetov, A, *Edebi Makalalar jene Delilder*, Almatı: Yazıcılar 1991.
- Nurtazina, Nazira, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, Almatı 2009.
- Ongarov, Erşat, *İslam jene Kazak Medeniyeti*, Kokjiyek, Almaty 2013.
- Özen, Şükrü, “Sadrüşşerîa”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/429.
- Pallas, P. S, *Puteşestviye po Raznim Provintsıyam Rossiyskoy İmperii, Proşloe Kazakhstana v İstoçnikah i Materialah*, (haz. S.D. Asfendiyarov ve P.A. Kunte), Moscva 1935.
- Sadırbayev, Sultanğali, Ibray Altınсарın, *Kazak Hrestomatiyası*, Bılım, Almatı 2003.
- Said Kaya, Eyyüp, Okuyucu, Nail, “Şevkani” *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/22-28.
- Sandybayev, Jalgas, “Günümüzde Kazakistan’da İslam”, Kastamonu Eğitim Dergisi, c.22, sy.1, s. 215-222.

Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed (483/1090), *el-Mebsût*, I-XXX (15

Süleymenov, B, *Tandaulı Yenbekter*, Almatı 1955.

Süleymenov, Begejan, *Ibiray Altınarinin Ömir Jolı jene Qızmeti*, Almatı 1991.

Süyıñşaliyev, H, 19. *Gasırdağı Kazak Adebıyeti*, Almatı: Mektep1986.

Şapian, Marfuğa, “Şakarimnin Anasy Kım Bolğan”, *İslam jane Tulga Bloğu*
www.islam.kz/kk/articles/islam-jane-tulga/shakarimnin-anasy-kim-bolgan [Erişim tarihi:
30.12.2016]

Tajikova, K, *İslam, Düniyetanım, İdeologiya, Sayasat*, Almatı, 1989.

Tızengauzin, B, *Sbornik materialov otnosyaşihşya k istorii Zolotoy Ordı*, Sankt Peterburg, 1984.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1945.

Toğan, Nazmiye, “Peygamberin Zamanında Şarkı ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.10, sy, 1-2, İstanbul, 1964.

Topal, Şevket, “Şürünbülâli”, *DİA*, İstanbul 2010 39/275.

Yaman, Ahmet, Çalış, Halit, *İslâm Hukukuna Giriş*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013.

Yaman, Ahmet, “Kuhistânî”, *DİA*, Ankara 2002, 26/438.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, “el-Mevsûatü’l-fikhiyye”, *DİA*, Ankara 2004, 29/490-491.

Yaylalı, Davut, Meydânî, Abdülganî b. Tâlib, *DİA*, Ankara 2004, 29/501.

Yazıcı, İshak, “Semerkandi, Ebü'l-Leys”, *DİA*, İstanbul 2009, 36/474.

Yörükân, Yusuf Ziya, “İslâm İlm-i Hâli”, *AÜİFD*, Ankara 1952

Zatov. K ve Nurgaliyev. K, *İslam Dınının Kazakistan jane Orta Asiya'da taralı*, Almatı: Atamura 2009.

Zernuci, Burhaneddin, *Ta'limü'l-müteallim*, (çev. Ali Kara), İstanbul 2015.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

İslambek Shapenov, 1992'de Özbekistan'ın Taşkent şehrinde doğdu. İlkokulu, Kazakistan'ın Kızılorda şehrinde tamamladı. 2014'te Kazakistan'ın Almaty şehrindeki "Nur-Mubarek" Mısır İslam Medeniyeti Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Ekim 2014'te "YTB Yurtdışı bursu" ile Konya'da bulunan Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalında Yüksek lisansa başlayıp, 2017'de tamamladı. Rusça, Arapça, İngilizce, Özbekçe, Türkçe bilmektedir.

Tel : 0 545 778 14 41, +7 701 368 69 61

Eposta : islam.shapenov@gmail.com

Adres : Naberezhnaya Sok. 1/30, Kızılorda/Kazakistan